

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՅ

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1881

ԱՊՐԻԼ

ՊԱՐԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Երև-
ԱԶԳԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐ	121
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՕՐՀԱԳԻՐ	130
ՆՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐԸ	131
ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ՆԻ ԻՐԱՆՈՒՆԲ	137
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ	147
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ	151
ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ	153

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԵԱՐՑ ՏԷՏԷԵԱՆ

THE
JOURNAL
OF
J. A. H. H. H.

THE
JOURNAL
OF
J. A. H. H. H.

THE
JOURNAL
OF
J. A. H. H. H.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ԺԱՊՈՒՆ

1881

ԱՊՐԻԼ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐ*

*
* *

Եթեքեք՝ Արարտեան Աթոռի և Պատրիարքարանի յարաբերու-
թեանց խնդրոյն նկատմամբ՝ շատ կարճ կ'անցնիք, թերևս անոր
համար որ չէիք կարող ամեն բան ակներև և ազատ խօսիլ: Սա-
կայն առանց քաղաքական նկատումներու մէջ մտնելու, առանց ու-
րանելու այն պատճառներն որ Ս. Էջմիածնայ հայրապետութիւնն
արդի գրեթէ աննշան դրութեան բերին հասուցին, այս կարելի է
սնդեմ որ՝ եթէ յոյս մը կայ այդ Հայրապետութեան բարոյական

* Տե՛ս Ժապ. ամսագիր, էրէ՛ս 81:

և աղգային իշխանութիւնը վերահաստատել, այս յոյսը չէ թէ Արարատայ այլ Թուրքիոյ Հայոց կողմն է : Ռուսաստանի Հայք չպիտի կարենան այս մասին ձայն մը, տրտունջ մը հանել, չպիտի յանդգնին Պալատէնէյէի լուծը թոթուելու փորձ մ'ընել, այլ շատ շատ Վաթոզիկոսի ու Սինոդի արարքը պիտի քննադատեն, և իրենց բարկութիւնը պիտի թափեն դառնութեամբ այն իրերու և մարդերու վրայ որ կ'կատարուին և կ'գործեն ներկայ յոռի դրութեան և բարձր իշխանութեան մը հրահանգներուն համեմատ : Այս կրաւորական դիրքը մեր մէջ շատերը կ'մեկնեն իբրև դոհոթեան և անդորրութեան նշան, և իրաւի՝ իմ ծիծաղը կ'շարժի՝ երբ կ'լսեմ այսպիսի խօսքեր : — « Ռուսահայը շատ զոհ է իր աղգային հաստատութեանց վիճակէն, շատ զոհ է Պալատէնէյէն, և ստէպ իր երախտադիտութիւնը կ'յայտնէ այն իշխանութեան որ իրեն բարոյապէս և մտապէս զարդանալու դիւրութիւններ կ'ընծայէ աղգային շրջանին մէջ : » Արդ՝ քիչ շատ պատմութեան և նոյն իսկ ներկայ անցից հմուտ եղողը կրնայ հասկընալ թէ՛ ո՛րքան անհիմն է այս ենթադրութիւնը, ո՛րքան երևոյթները մեղ պատրելու կ'նկրտին, և մեղի փափաքելի ու նախանձելի ցոյց կ'տան կացութիւն մ'որ խնդնին անբերելի է : Այս կացութիւնը բարոյութեան և կրօնական զեղծմանց առիթ տուող հիմնական պատճառները բառնալու համար 20 տարիէ ի վեր Ռուսիոյ Հայք Թուրքիոյ Հայոց երեսփոխանութեան կողմը կ'նային և՛ եթէ ոչ յայտնապէս, զոյալի շարժումներով, և նոյն իսկ Էջմիածնայ Աթոռը պաշարով խանդարմունքը նշաւակելով՝ դարմանը մեզմէ կ'սպասեն :

Արի տես որ Թուրքիոյ Հայք՝ ինչպէս որ կ'երևի՝ միայն դուրդուրալ գիտէ Էջմիածնայ վրայ, միայն գիտէ հուշակել զայն իբրև իր աղղութեան և կրօնի բարոյական միութեան հիմն ու կեդրոնը, միայն նախանձախնդիր կ'կանգնի խօսքով անոր իրաւանց, միայն կը գոչէ որ այն է Մայր Աթոռ, և միւսները հակառակ են, սակայն երբ պատահ հաւիթն ու հարկը դրդեն զինք քննելու, կամ՝ եթէ հարցոյի իրեն՝ ճշդեւ իր սիրոյն բնութիւն, աղգային միութեան հիմն, այդ իրաւունքն որով կ'պարծի, չպիտի կարենայ ցոյց տալ իրական դէպք մը, փաստ մը, յարաբերութեանց հիմնական ծրագիր մը, յայտարար Էջմիածնայ իրաւասութեան և բարոյական անկախ իշխանութեան՝ Աղգին վրայ, և Աղգին հեղինակութիւնն ու ձայնն՝ Էջմիածնայ Աթոռոյն վրայ, Յարգ՝ Էջմիածին ու Աղգ կ'նմ-

նին երկու սիրահարներու որ կ'սիրուին առանց զիրար ճանչելու , առանց զիրար տեսնելու , տեսլական սէր , որ թերևս զուտ ու մաքուր , սակայն անարդիւն՝ ազգայնութեան զարգացման , բարոյական միութեան և յարակցութեան մասին :

Իրաւ՝ Թուրքիոյ Հայն՝ իր երեսփոխանութեամբ՝ Էջմիածնայ Աթոռիկոսի ընտրութեան կ'մասնակցի , իրաւ՝ մերթ ընդ մերթ միւռոն , կոնդակներ , ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներ կ'ընդունի , և երբեմն կրօնական կնճռոտ խնդիրներու լուծումներ , սակայն կ'հարցնենմ , ասոնք միայն կ'կազմեն ընտրողին և ընտրելոյն փոխադարձ յարաբերութիւններն , այս է ժողովրդեան վեհապետութիւնն իր Մայր Աթոռոյ վրայ և Էջմիածնայ Հայրապետութեան բարոյական իշխանութիւնն իր ժողովրդեան վրայ : Եթէ այս է , ըստ իս՝ շատ անշշան պաշտօն մը , անկարեւոր գործողութիւն մ'է , զոր կարող է կատարել որ և է Աթոռ , Սոյ Աթոռը , Աղթմարայ Աթոռը : Եւ զարմանալին այս է որ , այսպիսի անձուկ իրաւասութեան մը գործադրութեան համար՝ անհնարին ոսոխութիւն մը կ'տեսնուի զլիաւորապէս Էջմիածնայ և Սոյ մէջ : Ահազին փոթորիկ՝ չնչին բանի մը համար : Իմ կարծեօք՝ Էջմիածին և Սիս , նոյն իսկ Պատարհարարն , կրնան հաւասար լինիլ այս տեսակ կրօնական իրաւանց կիրառութեան մասին , մանաւանդ երբ քաղաքական պարագաներ կ'ստիպեն , և այդ Աթոռներուն մէջ՝ սոյն տեսակէտով՝ տարբերութիւն մը չեմ տեսներ : Էջմիածնայ նախաթոռական պահանջումն ուրիշ էական պայմաններու մէջ , ազգայնութեան և բարոյական բարձր հեղինակութեան , ազգային պարտույ և իրաւանց փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ փնտուել պէտք է , յարաբերութիւններ՝ որ միայն իրենց չզոյութեամբը կ'փայլին :

Էջմիածնայ առաջնութիւնը միւռոն օրհնելու , եպիսկոպոս ձեռնադրելու , առաջնորդ կարգելու մէջ չէ , այլ Ազգին ցիր ու ցան անդամներն իր բարոյական ու հոգեւոր իրաւասութեան ներքեւ ամփոփելու , ազգութեան զգացմունքն անոնց մէջ զարգացընելու , գոնէ երկու տարին անգամ մը համարատութեան ձեռով բոլոր աշխարհի Հայոց իր կացութեան և գործողութեանց տեղեկագիրը հաղորդելու և հանրական կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներու համար համազումար ժողովներ գումարելու մէջ , ուր պէտք է իբրեւ պատուիրակ ներկայանան թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական դասերէն զանազան Հայաստանի երկիրներէ ընտրուած երեսփոխան

ներ : Եթէ մի անգամ դժեւ Էջմիածնայ Աթոռոյն հայրապետութեան իրաւունքն ու իրաւասութեան սահմանը , դժած կ'ընին նաեւ Սոյոյ Աթոռոյն պաշտօնը , և կ'ըլլածես տաղտկալի խնդիր մ'որ անքան զժառութեան , կրից և տգիտութեան ճարակ կ'ընծայէ , այնքան արգելքներ կ'հանէ կարեւոր Հայաբնակ դաւառի մը յառաջդիմութեան դէմ , զանազան իրաւասական և ձեւապաշտական աննշան հարցեր զրգռելով :

Բայց ո՞վ պիտի դժէ այդ իրաւունքն ու սահմանը , ո՞վ պիտի տայ Էջմիածնայ Աթոռիկոսին այն բարձր իշխանութիւնն որու դաւաճաբար չունենալով այժմ Գահակալն՝ կ'վազէ Սոյոյ «*հոգեւոր*» եւ տեւէն և այս ընթացքով ունեցածը կորուսեւէն զատ՝ թերեւ չունեցածին վրայ խորհելու և կարեւորը ձեռք ձգելու պարագաներն անտես կ'առնէ : Այս մեծ դործը բոլոր Ազգին կ'պաականի , և Ազգին ըսելով կ'իմանաւմ ոչ միայն Թուրքիոյ , այլ և Պարսկաստանի , Հնդկաստանի , Եւրոպիոյ Հայերը , ի բաց առեալ առ այժմ Ռուսահայքն , որոց բացառիկ դիրքը չներեր ուղղակի մասնակցութիւն ունենալ , և ի հարկէ նախաշարժումն ուրիշ կողմէ պիտի սպասեն որ ըստ կարգի գործեն :

Իմ նպատակէս դուրս է նշանակել այն միջոցներն որով կարելի կրնայ լինիլ Ազգին ընդհանրութեան ձայնն ու ազդեցութիւնն այնպէս ներդրօծել աշխարհային թաւաքաղութալ խնդրոյն լուծումն ապահովի և Էջմիածին վերականգնի , այլ միայն սկզբունքը կ'նշանակեմ և կ'թողում հայ քաղաքագէտներու այդ բարոյական վերանորոգման գործն ի կատար հանել , վերանորոգում որ՝ ըստ իս՝ շատ աւելի կարեւոր և անհրաժեշտ պայման մ'է այն միւս վերաշինութեան որու համար այնքան արիւն քրտինք ընդունայն թափեցին զատ մը հայ դիւանագէտներ : Սահմանադրութեան հաստատութենէ ի վեր՝ Աթոռիկոսի ընտրութիւնն օրինական ձեւ մ'առած է իրաւ , բայց այդ նոր ձեւը փափաքել կ'տայ հինը , և ինքնին նշանակութիւն չունի , քանի որ այս երկրորդ անգամն է որ չէ թէ Ազգին բուն ընտրելին այլ բարձր իշխանութեան մ'ու զօրաւոր ազդեցութեանց ընտրելին քուէից բացարձակ առաւելութիւն կ'ստանայ և վեր երեսփոխանութիւնը պարզապէս օգարտի գլխացումներու թարգման կ'կանգնի : Այս է նաեւ պատճառն որ ընտրութիւնը կատարելէն ետեւ՝ ընտրեալն և իր հանդիսաւոր խոստումները կ'մոռցուն , կ'մոռցուն Էջմիածնայ վերանորոգման և Պատրիարքարանի հետ

ունենալիք յարաբերութեանց խնդիրները , կ'մոռցուին պատասխանա-
տու թիւն և համարառութիւն , և միայն Եջմիածնայ անուանական
առաջնութիւնը կ'յիշուի երբոր մերթ ընդ մերթ Սոյց Աթոռն , իբ-
րե ճիւղալ՝ մեր աչքին առջև կ'երևի :

Այլարգամ գործի մը մէջ որ ձեզի անծանօթ չէ , և որ աւելի
հեռուն կ'երթայ Եջմիածնայ Վաթողիկոսութեան խնդրոյն վրայ ,
երկար նամակ մը , որմէ հետեւեալ նորօրինակ գիտողութիւնն իբրեւ
հետաքրքրելի՝ ընթերցողներուդ ուշադրութեան կ'ենթարկեմ : Չմոռ-
նամ ըսելու որ խօսողն անկէացի մ'է :

«Այսպէս կ'դնեմ խնդիրը : Հայերը մի քանի քաղաքական Տի-
րապետներ ունին , բայց Վաթողիկոս մ'որ իրենց հոգեւոր տէրն է :
Արդ՝ այս տէրը հասարակաց հայր է , ամեն քաղաքական նպատակի
օտար , հետեւապէս և ոչ մէկ տէրութեան հպատակ այլ ~~ամեն~~
հաւասարապէս : Թէև Եջմիածին Ռուսիոյ հողին վրայ , անոր Գա-
հակալն ընտրողները միայն Ռուսի Հայք չեն , այլ և Թուրքիոյ ,
Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայք , այնպէս որ այս ընտրութեամբ
անբռնաբարելի կ'դառնայ իր անձն և իրաւունք ունի հովուելու իր
ժողովուրդն և անոր կրօնական բոլոր պիտոյքը հողալու : Ռուսի
իր անձն ալ չէ կարող կապել այս կամ այն վեհապետին կամայ
այլ բոլոր այն վեհապետներուն որոց իշխանութեան ներքեւ կ'զըտ-
նուին Հայք : Այսպիսի եզական հանդամանօք կրօնապետ մը , եղա-
կան դիրք մ'ունենալ կ'պարտաւորի , այնպիսի դիրք որ ոչ մասնա-
ւոր վեհապետէ մը կախումն ունենայ , այլ չէզոք մնայ ամենուն առ-
ջև : Այս բարոյական չեզոքութեան ղեկաւոր մէկ պայմանն է չէզոք
հող մ'ուր պէտք է նստի Վաթողիկոսը , այն տէրութեանց համե-
րաշխ հովանաւորութեան ներքեւ որոյ կ'հպատակին Հայերը :

«Այս չեզոքութիւնը կ'պահանջեն ոչ միայն Հայոց կրօնական շա-
հերն այլ և այդ տէրութեանց իրաւունքն , որ այժմ կ'բռնաբարուի ,
քանի որ այդ իրաւունքը միայն Ռուսիա կ'գործածէ այն ի-
րաւամբ որ Վաթողիկոսն իր հողին մէջն է և քրիստոնեայ հայու-
թեան ներկայացուցիչն է : Բայց հողը չէ կրօնապետին իրաւասու-
թիւնը կազմողն այլ իր անձին յարակից հանդամանքն և ժողովրդեան
ընդհանուր ընտրութիւնը , այնպէս որ աշխարհական իշխան չէ նա
այլ հոգեւոր հովիւ Այս կ'անենեմ միայն այժմ որ Հայոց
Եջմիածինը լոկ պատմական հին անուն , Վաթողիկոսութիւնը պատ-
կառելի անիմատութիւն պիտի մնան՝ եթէ ժամանակիս գաղափարնե-
րով չ'այլափոխին »

Այս է անկլիայի մը տեսակէտը՝ մեր Վաթողիկոսութեան նկատմամբ՝ բայց՝ ինչպէս ինքն ալ տեղ մը կ'ըսէ՝ որչափ որ իր խորհուրդն իբրեւ անուշ կ'իթուի և մեր զարմանքը կ'զրկուէ, զործնական կողմ մ'ունի, այս է՝ զէթ արդի գիրքին մէջ՝ Արարատեան Աթոռին տալ այն բարձր նշանակութիւնն որմէ այժմ զուրկ է :

Սակայն ցաւալի կէտն այս է, որ մինչև ցայսօր երկրորդական կէտեր անգամ պարզուած չեն, և Արարատեան Աթոռոյ ու Պատրիարքարանի յարաբերութիւնները դժուած չեն, այնպէս որ ստէպ Ազգին առջև՝ հակասութեան մէջ կ'դնուին :

Միայն կիտի մը մէջ՝ Սոյ Վաթողիկոսութեան նկատմամբ՝ Պատրիարքարան Քջմիածնայ ներշնչութեանց համեմատ կ'շարժի և անոր հրամաններուն զօրծակատարն է, առանց Ազգին ներկայ և ապագայ իսկական խորհուրդներն ի նկատի առնլու, այնպէս որ ինքն իրեն հետ ալ հակասութեան մէջ կ'դնուի :

*
* *

Էւ իրաւի, եթէ երբեք՝ այս է Նիկիէյ խորհրդի դառնամ՝ ինչ պիտի տեսնեմ: Ինն տարի յառաջ՝ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը՝ Նիկիէի Վաթողիկոսութեան կարևորութիւնը քիչ շատ իմանալով՝ ըստ Սահմանադրութեան, Սոյ Թափուր Աթոռոյն Վաթողիկոսը կ'ընտրէ: Բայց արի տէս որ՝ ինն տարիէ ի վեր՝ ընտրուած Վաթողիկոսն իր պաշտօնը դրեթէ սկսած չէ, վասն զի իրաւասութեան խնդիր մը կ'ծագի, խնդիր՝ որ դեռ անլոյծ կ'մնայ և Վաթողիկոս ու Վարչութիւն անհամաձայնութեան մէջ կ'ձգէ: Մէկ կողմէն Վաթողիկոսն իր հին իրաւունքը կ'պահանջէ, միւս կողմէն Վարչութիւնն այն հրահանգին զօրծադրութիւնը կ'պահանջէ, որ 1872ի Վարչութիւնը յատուանաւ և Խրիմեան Հայրիկ իր Պատրիարքութեան օրով, բողոքած լինելուն անոր գէմ, անվաւեր մնացած էր: Այն ատեն Նիկիէի Վաթողիկոսը տեսնելով որ իր իշխանութիւնը զուտ վանհայրութեան վերածուած է, և վանքն ալ քար ու քանդանքնակելի վայր մ'է, իր բնակութիւնը կ'հաստատէ ի Մարաշ, մինչդեռ Նիկիէի բազմաթիւ ժողովուրդը՝ ներքին դարձածներուն անտեղեակ, կ'մնայ անհովիւ ու անպաշտպան և ապա երկպառակութեան ու դժուրութեան հետեանք եղող միասնեւրով կ'տուժէ:

Այս անկերպարան միջակիւր բաւական չէր, խռովութեան նոր ու

բումներ կ'ցանուին, թէև առ երեսո իբրև դարման ու դեղ կ'հոչա-
կուին Ազգային Վարչութեան կողմէ : Իրաւասութեան խնդիրն այն-
պէս անորոշ կեցած ժամանակ, Պատրիարքարանը մէկ կողմէն Նի-
կողոս անվուեր Վաթողիկոսն իր կուսակիցներուն մօտ կ'ուղարկէ ի
Նիլիկիա, և միւս կողմէն պատրիարքական կոնդակներով առաջնոր-
դական տեղապահներ կ'արձակէ Նիլիկիոյ վիճակներն, ինչպէս նաև
Տ. Մկրտիչ Թեթևամիտ քահանայն վարդապետ ձեռնադրելով ա-
նոր ձեռքը պաշտօնական կոնդակ կ'տայ և Մարաշ կ'ուղարկէ : Ան-
տարակոյս հին ու նոր կաթողիկոս, տեղապահ, առաջնորդ և այլն
տարբեր հրահանգներ առայած տարբեր նպատակներու պիտի ծա-
ռայէին և զժողովունն օր ըստ օրէ պիտի արծարծէին ի մնաս աղ-
ղային պատուոյն և շահերուն, ինչպէս որ իրօք պատահեցան : Ըստ
իս՝ աւելի լաւ է միանգամ ընդ միշտ Սոյո Աթոռը ջնջել՝ քան թէ
այսպիսի անշնորհ և անուղղակի միջոցներով քիչ քիչ անոր հիմուն-
քը խախտել և միայն Նիլիկիոյ Վաթողիկոսութեան ստուերը թողուլ :
Իմ ինքքս ընաւ հասած չէ այս ազգային քաղաքականութեան, որ
շինեւու տեղ քանդեւու կ'նկրտի վայր մ'որ ոչ միայն պատմական
այլ և ազգային մեծ կարևորութիւն ունի՝ մանաւանդ ներկայ պա-
րագայից մէջ : Աւելորդ կ'համարիմ մի առ մի թուել այն բանա-
ւոր պատճառներն որ պարտ կ'գնեն մեր վրայ Սիւր ոչ միայն կան-
գուն այլ լաւ վիճակի մէջ պահել, քանի որ անոնք ստեպ կըրկ-
նուած են և Աբւ. Մահչայ անցիսլ Դիկտեմբեր ամսագրոյն մէջ բաց-
որոշ նշանակուած :

Իմ միտքս Վաթողիկոսի արժանիքն և առաջարկութիւնները պաշտ-
պանել չէ և ոչ քննադատել, այլ միայն յայտարարել, թէ անհրա-
ժեշտ է լուծում տալ անմիջապէս Նիլիկիոյ խնդրոյն, թէ այս ան-
կերպարան վիճակին պատասխանատուութիւնը բոլորովին Ազգային
Կեդրոնական Վարչութեան վրայ կ'մնայ, քանի որ այդ լուծումը
տալու կ'վարանի և Վաթողիկոսին իրաւունքը չձանչեր :

Եւ որովհետեւ հրահանգաց համեմատ կ'գործէ Ազգային Վարչութիւնը
Նիլիկիոյ խնդրոյն մէջ. Երեսփոխանութեան թէ ոչ Էջմիածնի,
մասնաւոր նկատումներով վրայ յենլով, թէ ոչ Ազգին ընդհանուր
օգուտը մտածելով, ընթերցողին կ'թողում որոշել : Եջմիածին և
Պատրիարքարան համակամ կ'երևին այս խնդրոյն մէջ, քանի որ՝
երբ առաջինը Մաշտոցին մէջ մասնաւոր կաթողիկոսութիւնները
հալալ և հեաքեալ կ'նշանակէ, ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսներուն

այս նորահնար տրամադրութիւնը ստորագրել կ'տայ, Պատրիարքարանը լուռ կ'մնայ և չբողոքէր Հայաստանեայց Եկեղեցին պառակտելու այս նոր փորձին դէմ: Զբողոքէր Պատրիարքարանը՝ երբ Նիւլիկիոյ Վաթողիկոսն Էջմիածին ձեռնադրուած լինելուն, ուխտագրութիւն կ'համարուի, թէ և Սիս՝ աւելի ազատական ողի ցոյց տալով՝ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սկզբանց համեմատ, չհամարիր ուխտադրութիւն այժմեան Ներսէս Սրբապաշտն, որ սակայն Սիս Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է և ի Վ. Պօլիս Վեհափառին փոխանորդը կ'սեպուի, և եթէ իր վերջին անպատեհ ուխտն անգամ ըրած չլինէր, Էջմիածին, դարձեալ իրաւունք պիտի ունենար ոչ միայն Վ. Պօլսոյ Պատրիարքութեան այլ և Էջմիածնայ Վաթողիկոսութեան: Ազգային Պատրիարքարանի փոյթը չէ բնաւ՝ եթէ Սոյո՝ հոյակապ վանքը կ'աւելցայ, բուերու բնակարանը կ'զաւնայ և Թլաւ անուն մեծահասոյթ աղարակը Բրդայ ձեռքը կ'անցնի, թէ և ժամանակին՝ Վաթողիկոսը Պատրիարքարանի միջամտութիւնը խնդրած էր առ Բ. Դուռն, փոյթը չէ՝ եթէ Նիւլիկիոյ ժողովուրդն այսքան տարիներ անխնամ կը մնայ և հետզհետէ լատինականութեան և բողոքականութեան կ'յաւորի, մինչդեռ իր Վաթողիկոսն այժմ կ'զեղծէր Վ. Պօլսոյ մէջ. փոյթը չէ՝ եթէ Սահմանադրութեան դործադրութիւնը դժուարութեան կ'հանդիպի Նիւլիկիոյ վիճակներու մէջ՝ ուր հին Բիւլեւեւեւեւեւեւ և Նորայեւեւեւեւեւ գեւ կ'տիրապետեն, դործունի հովիւներն անգամ հալածանաց կ'ենթարկին, ինչպէս երկու տարի առաջ՝ Առաջնորդի ընտրութեան առթիւ՝ Հալէպի մէջ ժողովային և ժողովրդային մեծ յուզմունք ծագելով՝ իբրեւ քննիչ կ'նշանակուի Վաթողիկոսն (Վաթողիկոս մը քննիչ), և ի վերջէ՝ ոչ նա և ոչ Պատրիարքարանի կողմէ զրկուած Առաջնորդական տեղապահ Տ. Մովսէս Ծ. Վարդապետը կ'յաջողին գժտութիւնը դադրեցնել, և վերջինը կ'հալածուի, վասն զի ժողովրդեան մէկ մասը պատրիարքական, միւսը կաթողիկոսական իրաւասութեան կուսակից՝ բնապէս չէին կարող համաձայնիլ*:

* Սորոյն աղբիւրէ իմացած էմ որ Տ. Մովսէս Ծ. Վարդապետն այս երկաստան վերանին զոր քաջած է, երկրէն իրաւասութեան մը շնորհիւ, թէ և ինչ ժողովրդեան հոգաւոր լինելու ջանք քաջած է, ինչպէս որ Վաթ. Նորայեւ և Վ. Վապաշեան եֆէնայիները վկայած են: Այս դէպքին մեջ բնաւ հոգաւորն Ազգային Վարդապետն էր որ, Նիւլիկիոյ իրաւասութեան հակառակ՝ կոնքաւ որով յիշեալ Վարդապետը Հալէպ գրեւ իր:

Եւ այս անկայուն, ազգամեծ վիճակը կ'շարունակուի, մինչդեռ օտարոտի տարրեր կ'ջանան՝ այս ազգային անիշխանութեան ժամանակ՝ Հայերն որսալ, և անոնց ձրի կրթութիւն, պաշտպանութիւն, անդորրութիւն և արայութիւն կ'խոստանան, Պորտ և այլ ընկերութեանց շնորհիւ, մինչդեռ Վաթոդիկոսի վեղարին գոյնն, և ասոր նման շնչին խնդիրներ վիճաբանութեան և բանակցութեանց առարկայ կը լինին մեր մէջ, իսկ Սոյ Վաթոդիկոսութիւնն՝ իրրեւ ապօրէն և անվաւեր, ոմանք մինչև անգամ բոլորովին ջնջելու կ'առաջարկեն։

Թող Ազգը լաւ կշռէ, թող Երեսփոխանութիւնը լաւ խորհի վճիռ չարձակած։ Ըստ իս՝ Սիս ազգային կենաց հետ կապուած հիմնարկութիւն մ'է, և մեր քաղաքական կայութեան հետեւութիւնն, այնպէս որ Սիսը քանդել նոյն իսկ Թուրքիոյ Հայոց մէկ թեր կտրել է, զանոնք հոգուով մարմնով Էջմիածնայ վոյ տիրող քաղաքականութեան զոհել է։ Եթէ Սիս մը չլինէր, պէտք էր վերակազմել, և ոչ միայն Հայոց այլ և Օսմանեան տէրութեան շահն ու քաղաքականութիւնն այս կ'պահանջէ։ Հիմակ որ Սիս կայ, թէև քայքայուն վիճակի մէջ, հիմակ որ Վաթոդիկոս կայ, թէև ոմանք անյարմար կ'համարին զինք սոյն պաշտօնին, զլիաւորապէս անոր համար որ Արօնային ատենին մէկ հլու գործին չէ, ինչո՞հ համար Երեսփոխանութիւնը կ'դանդաղի Սոյ Աթոռին զարգացման համար պարտ ու պատշաճը տնօրինել, Էջմիածնայ և Սոյ մէջ համաձայնութիւն և յարաբերութեանց ներդաշնակութիւն հաստատել, Արթոդիկոսին պաշտօնին սահմանը գծել, և՛ եթէ զանի իրօք անձեռնհաս և յանցաւոր կ'ղատի, ամբաստանել, դատել և ուրիշ մ'անոր տեղն ընտրել։

Այս խնդիրը դիւրաւ կ'լուծուի անշուշտ՝ եթէ Ազգին կենսական շահերը, Կիլիկիոյ ժողովրդեան յետադէմ և երկպառակ վիճակն, Արարատեան Աթոռոյ ապագայ պայծառութեան պայմաններն ի նկատի առնուին, ինչպէս նաև Օսմանեան տէրութեան քաղաքականութիւնն, որու շնորհիւ կ'վայելենք այնքան զարեւէ ի վեր՝ կրօնից ազատութիւն և ազգային գործոց ազատ մատակարարութիւն։

(Հարաւանիւն)

ԱՊՐԵՐԻՄ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՕՐՀՆԱԳԻՐ

. . . Խմբագիր ,

Ներփակեալ Օրհնութեան զիրը՝ որ հասած է Ընկերութեանս
վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսի կողմանէ , մի օրինակ ևս Ձեզ
յուզարկեմք խնդրելով որ հաճիք հրատարակել զայն Ձեր ամսա-
թերթի միջոցաւ 'ի գիտութիւն Ազգայնոց :

Որով մնամք 'ի Դիմաց Տնօրէն Ժողովոյ
Հայկ-Ուսումնասիրաց Ընկերութեան

25 Ապրիլի 1881

Առեւտրային

Առեւտրային

Փարիզ

ՎԱՀՐԱՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ Ս. ՌԱՔԱՅԵԼԵԱՆ

ՊԱՏՃԷՆ ՕՐՀՆԱԳԻՐՈՅՆ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԵՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՔՐԻՍՏՈՍ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍ-
ՏՈՒԾՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ,
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵԼԵՑԻՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒ-
ՂԻԿԷ ԷԶՄԻՆԵԾՆԷ , Մեծապատիւ Պարոնայիցդ Սիմէօնի Ռաֆայէլ-
եան և Վահրամայ Թորգոմեան՝ սիրելի և օրհնեալ Որդւոց Մայր
Աթոռոյս՝ ողջոյն և օրհնութիւն :

Ընթերցեալ ախորժ իմն հաճութեամբ զգրութիւն Ձեր 'ի դիմաց
նորահաստատ Հայկազեան Ուսումնասիրաց Ընկերութեանդ՝ խնդա-
ցաք հորւով զի 'ի մեծի Մայրաքաղաքիդ 'ի Փարիզ բնակեալ խոր-
հեալ էք օգտակարս առնել Հայ հայրենեաց և զաւակաց նորին
զպանդխտութիւնդ Ձեր : Գովեմք զազգասիրական եռանդն՝ որով
վառեալ էք , և օրհնեմք զպատուական նպատակն , յոյր վերայ հաս-
տատեալ և հիմնեալ է Ընկերութիւնդ Ուսումնասիրաց :

Արդարեւ՝ որպէս՝ գրէք՝ բազմաց խնամոց պէտք են որոց յուսումն
նապանծ Մայրաքաղաքդ դան յուսումն գիտութեանց և լեզուաց՝ և
որոց ՚ի զործ տուրևառիկ շահավաճառութեան, զի անծանօթ դո-
ւով բազմաց սովորութեանց տեղւոյդ՝ ոչ սակաւ փնտսս կրելոց են
անփորձութեամբ իւրեանց, եթէ ոչ ունիցին օգնականս՝ պաշտպանս
և խնամածուս :

Օրհնեմք զԶեզ, որ զայսոսիկ խոհական դատողութեամբ գիտե-
լով հիմնեալ էք զՀայկազեան զընկերութիւնդ Ուսումնասիրաց առ
՚ի զառաջս առնուլ չարեացն, առ որ և յորդորեմք հայրաբար ըզ-
Ձերդ Սիրելութիւն հաստատամիտ լինիլ ՚ի գիտաւորութեանդ ջերմ-
եռանդն հայրենասիրութեամբ՝ գիտելով չափ, զի զոհաբերութիւնքն
զոր ընծայէք անձնանուէր աշխատութեամբ՝ ոչ միայն իբրև սրբա-
զան և Աստուածահաճոյ առաքինութիւն պսակելոց է յերկինս փա-
ռաւոր վարձատրութեամբ երկնաւորին, այլ նաև իբրև նուիրեալ
յիշատակ դրոշմեալ ՚ի սիրտս բազմաց ՚ի Ձէնջ երախտաւորելոց ան-
մահանալոց են անուանք Ձեր ՚ի ժամանակագիրս Ազգիս :

Ամենառատ Նախախնամութիւնն երկնից, որ զպէտս ամենեցուն
ըստ հարկաւորութեանն ընու, և զձեռս վաստակաւորս զօրացուցա-
նէ, պահեսցէ զԶեզ և զՊատուարժան Անդամնդ Ընկերութեան
ընդ հովանեաւ խնամոց իւրոց, փառաւորելով և զընկերութիւնդ
Պատուական ՚ի զործ և յազգօգուտ արդիւնս : Ողջ լերուք ՚ի խնամ
Տեառն :

՚ի 20 Մարտի 1881 ամի (ԿԷԷ) ԳԷՈՐԴ Դ.

՚ի Սուրբ Էջմիածին : ԿՈՅՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐԸ

Երկրաշարժ կ'անուանին երկրագունդին հաստատուն զանգուա-
ծին այն գոգրումներն որոնց կայանն երկրային մակերևոյթին ներքէն
է և որք անծանօթ պատճառէ մը կ'արտադրին :

Այս բացատրութիւնն ամեն ազգերէ ընդունուած է, և ակամայ
կը գործածուի այն պարագաներու մէջ որք ճշմարիտ երկրաշարժ-
ներու հետեւութիւններու նման հետեւութիւններ ունին : Ժայռային
զանգուածներու ահագին պայթումներ կամ անկումներ համանման
դողդուղներու տեղի կը տան, որք ամեն կողմէ կը տարածուին և
ճշմարիտ երկրաշարժի մը համանման արդիւնքը ունին : Գիւրաւ կը
հաւտանք թէ երկրաշարժ եղաւ այն տեղերն ուր գետնին շարժիլը
ըզայինք, առանց գիտնալու թէ ժայռերու պայթում կամ անկում
տեղի ունեցած է : Լրագիրներն այս տեսակ երկրաշարժներ յիշած
են ստէպ, բայց ասոնց պատճառը յայտնուելէն ետք երկրաշարժ ա-
նունը պատմութիւններուն մէջէն աներեցիկ կ'ըլլար : Այս իրողու-
թիւններէն կը հետեւի թէ երկրաշարժ ըսելով ոչ դժբախտ մաս-
նաւոր կերպ մը, և ոչ ալ անկէ հետեւող մասնաւոր արդիւնքը նշա-
նակուած են, թէ միայն ուզուած է պատճառը ցոյց տալ, բուն եր-
կրաշարժին մէջ այս պատճառն ստորերկրային է, և արուեստական
չէ (ինչպէս է երբ հանքերու մէջ ժայռերը կը ճայթեցնենք) :

Պէտք է լաւ ըմբռնել այն նշանակութիւնը զոր ամեն ազգերը
երկրաշարժին կը տան, վասն զի գիտութիւնն այս նշանակութեամբ
է որ որոշ գործ մը կ'ընդունի, քանի որ կը պարտաւորի իր խու-
ղարկութիւններուն ենթարկել այն աւարկան որ ընդհանրապէս այս
երկրաշարժ անունով ցոյց կը տրուի : Երկրաբանութիւնը կը պար-
տաւորի ուսումնաբար քննել նախ այն կերպարանը որով կ'երեւին
այս երկրաշարժներն և իրենց հետեանքը, ապա անոնց պատճառը :

ԵՐԿՐԱՇԱՐՇՆԵՐՈՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երկրային շարժերն երբեմնակի կ'երեւին իբր թեթեւ գողդուղներ
կամ սարսուռներ որք հազիւ զգալի են, և որք հողագունտին հաս-
տատուն մասին վրայ ամենուրեք կը շրջին և իբր թեթեւ գողդուղնե-
րու կ'ենթարկեն զայն, բայց շատ անգամ այնպիսի զարհուրելի
բաստիկութեամբ մը զգալի կ'ըլլան որ մարդս այս ահագին ոյժին
բաժն կը շփոթի և ապեկար կը մնայ : Այն ատեն երկրիս մակե-
րևայթիւն վրայ կ'արտադրին տեական փոփոխութիւններ որք խիստ
մեծ կարենորութիւն ունին անոր կազմութեան և բարձրացած մասե-
րուն նկատմամբ :

Իրենց արտաքին կարգի սաստկութեամբն և զարհուրելի բաւերովն

հերոֆն Եւրոպայի ամենէն աւելի հռչակաւոր երկրաշարժներն են՝
հին ժամանակներու մէջ այն որ Տիրերիոս կայսեր իշխանութեան
ժամանակ տեղի ունեցաւ, ետքը 526 թուականին երկրաշարժն որ
Յուստինոս կայսեր իշխանութեան օրովն տեղի ունեցաւ և որու մի-
ջոցին 120,000 հոգի մեռան, կ'ըսուի. վերջապէս 1623ի երկրա-
շարժն որ Սիկիլիայի մէջ պատահեցաւ և որմէն 60,000 հոգիէն
աւելի մեռան :

Եւրոպան այժմայ ժամանակներու մէջ ալ սաստիկ երկրաշարժ-
ներ կրեց. 1753ին Լիսպոնի, և 1783ին Գալապրիայի մէջ, ուր
նաև 1854 և 1870ին սաստիկ երկրաշարժներ տեղի ունեցան : Սա-
կայն Հարաւային Ամերիկայի երկրաշարժներն իրենց տարածու-
թեամբն ու սաստիկութեամբը շատ կը գերազանցեն Եւրոպայինները :
Այն երկրաշարժներուն ամենէն հռչակաւորներն են 1746ին Լի-
մայի, 1797ին Քիսպամպայի, 1812ին Գարադաի, 1861ին Մեն-
տոլայի, և 1868ին Բէրուի մէջ պատահածները :

Երկրիս կրած շարժումին տեսակը կրնայ թէ՛ տկար և թէ՛ սաս-
տիկ շարժերու մէջ զանազանիլ :

Հարաւային Ամերիկայի գաւառներուն մէջ տեղի կ'ունենան այն-
պիսի երկրային սարսուռներ և գողումներ որոնց մէջ շարժումին տե-
սակը խիստ քիչ կը նշմարուի : Ամերիկայի հարաւային բնակիչներն
այս սարսուռներուն և գողումներուն լեբէճալք անունը տուած են՝ զա-
նոնք չլիթթելու համար բուն երկրաշարժներուն հետ զոր լեբէճն
կ'անուանեն : Այս լեբէճալքներն այնքան ստեպ կը պատահին այն
երկիրներուն մէջ և այնքան ամփնաս են որ շատ անգամ ուշադրու-
թիւն իսկ չեն զրաւեր : Հետաքրքրութիւն կը պատճառեն այն եր-
կիրներու մէջ միայն ուր երկրաշարժները հազուադէպ երևոյթներ
են, ինչպէս Եւրոպայի հիսթիսային և կեդրոնական գաւառներուն
մէջ, և սակայն քիչ անգամ կարելի է երկրիս տրուած շարժումին
տեսակին վրայ համանման դիպողութիւններ ստանալ զանազան դի-
տողներէ :

Աւելի սաստիկ երկրաշարժներու ժամանակ երկրիս կրած շար-
ժումներն են

Առաջին. ՅԱՅՍԵԼԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ զոր կ'ղղանք իբր վարէն դէպ
'ի վեր տրուած ուղղաձիգ բախին մը : Երբ սաստիկ է այս շար-
ժումը, կը թուի մեզ թէ նախ երկրիս բարձրացումի շարժում մը,
նայաւ կ'ըսուի շարժում մը կ'ղղանք :

Յնցային շարժումը կ'արտադրի լոկ այն տեղերն որք երկրաշարժին բուն կայանն են. այս շարժումն աստիճանաբար ծփին շարժումի կը փոխուի հեռաւոր տեղերու համար և նոյն իսկ այն վայրին վրայ՝ ուր արտադրուած է՝ երբ ցնցումին ազդեցութիւնը կ'անցնի: Սակայն ցնցումները կրնան բազմիցս կրկնուիլ, թէ հետզհետէ իրարու յաջորդելով և թէ երկարատեւ միջոցներէ ետք միայն: Առաջին ցնցումն ամենէն սաստիկն է ստէպ, բայց երբեմն ալ յաջորդ ցնցումներուն մին ամենէն սաստիկն է, այս մասին կանոն մը չկայ:

Ցնցումներով տեղի ունեցող երկրաշարժներն ամենէն ահարկու են, և իրենց հետեանքը՝ հանքի պայթումի մը հետեանաց պէս՝ կրնայ սոսկալի աւերումներ յառաջ բերել:

Ժամանակակից վկայութիւններէ կ'իմանանք թէ 1783ին Գալապրիայի մէջ տեղի ունեցող մեծ երկրաշարժին ժամանակ լեռներն այնքան սաստկութեամբ կը դողդուէին որ կարծես թէ իրենց կատարներն օդին մէջ կը ցատկիտէին: Ինչ ինչ տուններ մեծ ոյժով մը վերցուեցան և այլուր տարուեցան, և այս փոխադրութեան միջոցին անոնց մի քանին մեծ փլաններ չկրած էին. ընդ հակառակն ուրիշ տուններ ալ սաստկապէս դէպ օդն 'ի վեր նետուեցան իրենց հիմերովը, և բոլորովին կործանեցան: 1797ին Բիսպամպայի երկրաշարժն ալ վերարձակման (projection) նոյնպիսի ոյժ մ'ունեցաւ, վասն զի տեղացիներու բազմաթիւ դիակներ նետուեցան քանի մը հարիւր հոգ բարձրութիւն ունեցող բլուրի մը վրայ որ Լիդան գետին միւս կողմը կը գտնուի:

Երկրորդ. ԾՓԻՆ ՇՈՐՃՈՒԹՅՆԵՐ. — Երկրի մակերևոյթը կարծես թէ կանոնաւորապէս կ'երնէ և կ'իջնէ մինչդեռ ծփին շարժումն այս կամ այն ուղղութեամբ կը տարածուի: Այս կարգին վերաբերող սաստիկ երկրաշարժներու ժամանակ, երկիրը կարծես թէ հաստատուն մարմին մ'ըլլալէ կ'զազրի և շարժող հեղուկի մը կը նմանի: Այն ատեն ծփին շարժումն ոչ միայն կ'զգանք երբեք ունաւակի մը վրայ գտնուողի պէս, այլ նաեւ գետինն շարժումները կրնանք երբեմն ստուգապէս տեսնել:

Սաստիկ երկրաշարժներու ժամանակ ծփին շարժումն է աւելի ստէպ զլալին, և միւս ամեն շարժումներէ աւելի հեռի տարածուողը: Ինչ ինչ պարադաններու մէջ այս շարժումները հարիւրաւոր քառակուսի միջոցներ ունեցող մակերևոյթներու վրայ կը տարա-

ծուին : Հաստ անգամ ծփին երկրաշարժն ոչ այլ ինչ է բայց եթէ ցնցումն մը հետեանքն , երբ այս ցնցումէն արտադրուած բախիւնը նախնական կայանէն հեռի կը տարածուի : Բայց շատ անգամ ճիշդ տեղ մը շնշանակուիլը իբրեւ ցնցում մը կրած վայր և իբրեւ երկրաշարժին սկզբնակէտ , այնպէս որ ծփին շարժումներուն աւելի կամ նուազ սաստկութեամբը միայն կրնանք իմանալ կեդրոնական կէտին մօտիլը :

Մեծ երկրաշարժներու ժամանակ ծփին շարժումներն ոչ այնքան ահարկու են որքան ցնցումները : Առաջիններն երբեմն սոսկալի հետեանք կ'ունենան եթէ կտրդէ դուրս սաստկութեան աստիճան մը հասնին :

1832 սեպտեմբերի 2ին պզտի հրաշնչութեան մը ժամանակ Էտնայի մէջ հետզհետէ տեղի ունեցող երկրաշարժները ծովային հիւանդութեան ամեն նշանները արտադրեցին երկրաբան կեմէլարային և իր ուղեցոյցին վրայ՝ որք նոյն միջոցին Վալ Տէլ Պօվէյի մէջ կը գտնուէին : 1848ի հոկտեմբեր ամիսին մէջ տեղի ունեցող Արտէպիլի երկրաշարժին ժամանակ զետիւր ժամ մը ծփին շարժումներ ունեցաւ , և Գարապատի երեւելի երկրաշարժին ժամանակ , որ 1812 մարտի 26ին պատահեցաւ , ծփին շարժումն այնքան յայտնի էր որ զետիւրը եռեւեմի ելած հեղուկի մը պէս կ'երեւար : Բուլորովին նոր դիտումներ կը հաստատեն թէ այս զրոյցները չափազանց չեն բնաւ , թէ այս աստիճան շարժումներ խիստ սակաւագէպ չեն , թէ և մեղքուորովին անհամաձայն երեւին այն գաղափարին հետ որով սովորաբար կ'երեւակայենք երկրիս հաստատութիւնը : 1871 ապրիլ ամիսին մէջ , Չինաստանի Պաթլանկ ըսուած գաւառն սաստիկ երկրաշարժ մը կրեց : Օրերով ժամանակ առ ժամանակ՝ տեղի ունեցող սաստիկ ցնցումներու յաջորդեցին այնպիսի մեծ շարժումներ որ զետիւրն ալիքներէ տարուբերուող նաւի մը կը նմանէր : Նոյն տարին Ալպէյի մէջ հրաշնչութիւն մ'ը միանգամայն երկրաշարժ մը պատահեցաւ , այս շարժն այնքան սաստիկ էր որ զեկտեմբերի 2ին կէսօրէն ետք ժամը 6ին Գօթթա-Գաթթի շրջակաները ծովին ալիքին պէս կը ծփային :

Շառերուն ծփին շարժումը ընդունին երբեմն շատ աղէկ կը տեսնուի : Տօլօմէօ կ'ըսէ թէ 1783ին Գալապրիայի երկրաշարժին ժամանակ՝ տեսնուեցան ծառեր որք ծփանքին անցած միջոցին սաստկապէս կը ծուռէին այնպէս որ իրենց կառասրները մինչև զետիւր կը

դպէին : 1811ի Միսուրիի երկրաշարժին ժամանակ գլխուեցաւ նաեւ թէ ծառերը նախ կը ծռուէին , ապա կը կանգնէին՝ ամեն անգամ որ ծփում մը կ'անցնէր :

Ծփին շարժումներէն երկրիս մակերոյթին առարկաներուն վրայ արտադրուած արդիւնքը միայն շարժումներու ոյժին չհամապատասխաներ , հասկա նաեւ այն դրբին զոր այս առարկաներն ունին այն շարժումներուն ուղղութեան նկատմամբ : Երբ առարկան կը զբոսնուի այն ուղղութեան մէջ որուն կը հետեւի ծփին շարժումը , նախ ալիքէն կը վերցնուի , ապա յամրապէս և հաւասարապէս կ'իջնէ իբր արեւմտի մարմին մը : Այսպիսի պարապանքու մէջ բաւական սաստիկ երկրաշարժներէ քիչ փնտրելու հետեւիլը ստէպ պատահած է : Բայց եթէ մարմինն դիւրն երկրաշարժին ընթացքին չհամապատասխանէ , այն ատեն շարժումէն անոր զանազան մասերն ոչ մի և նոյն ժամանակ և ոչ ալ հաւասար կերպով կը զատուին , և այն ատեն մարմինը դիւրաւ կը պատռուի՝ և կը խորտակուի անգամ այն երկրաշարժներէն որոնց ոյժը կարգէ դուրս չէ :

1851ի երկրաշարժին ժամանակ Մաժորգա կղզիին զինարանին մէջ պատահեցաւ իրողութիւն մ'որ շատ աղէկ ցոյց կը տայ մեղ այն արդիւնքը զոր ծփին շարժում մը կ'արտադրէ առարկաներուն վրայ : Երբ ասոնք շարժումին ուղղութեան նկատմամբ զանազանող ուղղութիւններու մէջ գտնուին : Այս զինարանին մէջ պատերուն կռնած հրացաններու շարքեր կային , և արեւելքէն դէպ արեւմուտ ուղղուող երկրաշարժին սկիզբն արեւելեան պատին կռնող հրացանները կանգուն մնային , մինչդեռ արեւմտեանին կռնողներուն ամենն ալ խիստ կանոնաւորապէս դետինը պառկած գտնուեցան՝ հրացանին փողին բերանն արեւմուտք դարձած : Հիւսիսային և հարաւային պատերուն կռնած հրացաններն ալ տապալեցան՝ բայց անկանոն կերպով , և դիզուեցան ամեն ուղղութիւններու մէջ խաշաձե իրարու զարնուելով :

(Հարանայիւն)

Թարգ. ԴԲ. ՉԻԼԻՆԳԻՐԵԱՆ

Ք. ՓՈԽԽ

ԻՐԱՒԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆԲ

Արդէն իր այլ և այլ դործերով Ազգին ծանօթ Պ. Յ. Սվաճեան Իբառաւիք և Իբառաւիքաւիքաւ վրայ յօդուած մը զրկած է մեզ Բարիզէն, ուր յատկապէս սոյն կարեւոր առարկաները կ'ուսումնասիրէ: Յօժարակամ կ'հրատարակենք մեր բարեկամին այս յօդուածը, որ պիտի շարունակուի, իբրեւ կարեւոր և օգտակար մասնաւոր մեր Ազգին համար, որ այս առնակ նիւթերու վրայ աւելի դործնական քան տեսական ծանօթութիւններ ստանալու կարօտութիւն ունի:

Արդարեւ՝ Իբառաւիք ըստածը շատ մեծ, կնճուտ խնդիր մ'է, որու մի շատ կէտերը դեռ անլոյծ կ'մնան, այնպէս որ մարդկային յաջողական յառաջդիմութեան հետ զանազան երևումներ ունենալով՝ տակաւին որոշ հասման մը չէ ստացած, ըստ որում նոյն յառաջդիմութեան հետ շարունակ Իբառուիքի սահմանն ու կերպուածութիւնը կ'այլայլին և կ'ընդարձակին, սակայն Մեծ. յօդուածագիրն, ինչպէս որ կ'ակնարկէ իր դրուածքին մէջ, Իբառաւիք «լեզու» և բնութեան վրայ ի բնէ անտի արտայայտուած զանազան իմաստասիրական տեսութիւններու վրայ չխօսիր, այլ աւելի անոր արդի դործնական կողմը կ'նկատէ և օրինաց տեսակն ու ընթացքը կ'նկարագրէ:

Խմբագրութիւնս մտադիր է ուրիշ առթիւ իր ընթերցողներուն ներկայել Իբառաւիք Իմաստասիրութեան համառօտ մէկ նկարագիրն, ցոյց տալու համար թէ արդի ժամանակներն այլ և այլ դպրոցներու հեղինակներ ինչպէս մեկնած են և կ'մեկնեն Իբառաւիք «լեզու»:

Աւասիկ վերոյիշեալ յօդուածը.

Քանի մը խօսք խնդիրէն առաջ.

Արնայ ըլլալ որ ընթերցողաց սմանք աւելորդ և անօգուտ դատեն զայս, առարկելով որ մեր ժողովուրդը իրեն յատուկ օրէնք չունենալով, հատաբախտ չա՛հ մը չկրնար ունենալ Իբառուիքի և Օրի-

նաց զիտութեամբ : Մենք այդ տեսակ մտածողներուն կարգէն չենք ,
և կը պատասխանենք իրենց :

Նախ , Իրաւունքի ընդհանուր կամ հիմնական սկզբունքը ո՛չ թէ
այս կամ այն ժողովուրդին , այլ համայն մարդկութեան կը վերա-
բերի : Բոլոր ազգերն ու տէրութիւնք աննշան տարբերութեամբ մի
և նոյն սկզբանց վրայ հիմնած են իրենց օրէնքները , և մենք , ո՛չ
թէ այս կամ այն ազգին յատուկ օրինաց , այլ համայն մարդկու-
թեան վրայ տիրող Իրաւունքի հիմնական սկզբանց վրայ պիտի խօ-
սինք :

Երկրորդ , Հայը թէև ինքնին անիշխան , այլ Իրաւունքի իշխու-
ղութենէն ազատ չէ , քանի որ վայրենի կամ անասուն չէ : Մենք ,
Հայերս , մեր մասնաւոր Իրաւունքն ու Օրէնքը չունենալով կրնա՞նք
միթէ խոսափիլ որ և է օրէնքի մը արամադրութենէն , և այդ որ
և է օրէնքը , Իրաւանց ընդհանուր և հիմնական սկզբունքին մէկ
արտադրութիւնը չէ՞ միթէ : Տաճիկ , Ռուս կամ Եւրոպացի , ասոնց
որոնք որ հպատակ ենք , իրենց օրէնքին իշխողութեան ներքեւն ենք ,
և ասոնց ամենուն ալ օրէնքը Իրաւանց հիմնական սկզբունքին բղխած
է : Հետևաբար Իրաւունքի հիմնական սկզբունքը սորվելով՝ աշխար-
հիս բոլոր տէրութեանց օրինաց արմատը սորված կ'ըլլանք :

Երրորդ , Իրաւունքին քանի մը ճիւղերը բոլոր ազգաց մէջ մի
և նոյն տրամադրութիւնն ունին . արդ , ո՛ր որ մարդ է , կ'ուզէ տէ-
րութիւն ունեցող ազգի , կ'ուզէ անտէր ազգի վերաբերի , կ'ուզէ
կռապաշտ , կ'ուզէ աստուածապաշտ ըլլայ , ո՛ր որ գտնուի միշտ
անոնց տրամադրութեան ենթակայ է , հետևաբար հարկաւոր է ա-
մեն մարդու գիտնալ : Արդ , այս անգամ Իրաւունքի ընդհանուր
սկզբանց վրայ խօսելէ ետև , ուրիշ առիթով պիտի խօսինք մեր այս
յիշած ճիւղերուն վրայ , որք ամեն ազգի , ամեն ժողովուրդի և ա-
մեն կարգի անհատից վրայ հաւասար օրէնք և հաւասար զօրութիւն
ունին : Այս ճիւղերն են .

1. Ոստիկանութեան և ոստիկանութեան օրէնք ըստածը , որ ամեն
տէրութեան մէջ գրեթէ մի և նոյն է , և իր երկրին վրայ գտնուող
որ և է օտարական մը նոյն օրինաց տրամադրութեան ենթակայ է ,
իրեն հղատակաց նման :

2. Մարդկան Իրաւունք ըստածը , որով նմանապէս ամեն տէրու-
թիւն թէ՛ իր հղատակը և թէ՛ իր ծոցը զտնուող օտարականը հա-
ւասարութեամբ կը կռաւարդէ :

3. Միջադէպին իրաւունք ըստածը, որ աշխարհիս բոլոր տէրութիւններն ու ժողովուրդները ընդհանուր իրաւունքներով իրարու կը կապէ, և փոխադարձ պարտաւորութիւններ կը դնէ իրարու :

Կրնայ ուրեմն անօգուտ չըլլալ մեր այս զբաժը կամ զրեւիքը, նախ իբր շահաւոր զիտելիք մը նկատուելով, երկրորդ՝ մտածուելով որ, որ և է երկրի մը մէջ գտնուած ատեննիս կարող կ'ըլլանք նոյն երկրին մէջ ինչ իրաւունքի կամ Օրէնքի ենթակայ զրանուելին, երրորդ՝ իբր ընկերականութեան մէկ անհատը՝ տեղեակ եղած կ'ըլլանք այդ ընդհանուր ընկերութիւնը կառավարող պայմաններուն :

Իրաւունքի պատմութիւնը մարդկային յառաջդիմութեան և կրթութեան պատմութիւնն է. չքաւեր մինակ գիտնալ թէ ընկերութիւնը քաղաքակրթութեամբ և Ազատութիւնն ու Հաւասարութիւնը ուղղուած կէտի մը հասած են, այլ նաև հարկաւոր է գիտնալ, թէ ինչ է այդ յառաջդիմութեան ապացոյցը կամ նշանացոյցը, թէ մինչև ո՞ր հասած է անի աստիճանը :

Ս.

Իրաւագիտութիւնը, ինչպէս իր անունէն յայտնի է, այն գիտութիւնն է, որ կը ճանչնայ, կը քննէ և կը մեկնէ Իրաւունքը : Եւ ինչ է Իրաւունքը :

Իրաւունք կ'ըսուի այն սկզբանց ամբողջութեան որ մարդոց մէջ եղած յարաբերութիւնը կը սահմանէ և հարկաւորապէս կը մղէ զանոնք ընել ինչ որ արդար է, և չընել ինչ որ անիրաւ է : Այս տեսութեամբ Իրաւունքը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ Արդարութեան վրայ հիմնուած պայման մը. կամ ուրիշ խօսքով, Իրաւունքը հասարակաց դժն եղող Արդարութիւնն է, որ անմիջական հարկաւորութիւն մը ունի բանաւոր էակաց միատեղ և ներդաշն ապրելուն մէջ : Հետեւաբար կը նախադասէ մարդոց ամեն գործառնութեանց, որքան որ ասոնք գոյութիւն ունին աշխարհիս վրայ : Յաւիտենապէս անոր վերաստացուած է սահմանել ինչ որ իրաւունքէն կը լիբէրէ, և ինչ որ իրաւունքէն կը իրաւաւորէ : Ինչպէս պահանջէ իր նմաններէն :

Մարդ, հարկաւորապէս պէտք ունի գործելու ազատութեամբ, պէտք ունի իր մտային և նիւթային կարողութիւնները զարգացունելու, բայց բանաւորութիւնը կ'իմացընէ իրեն, թէ՛ իր նմաններն ալ մի և նոյն պիտքն ունին մի և նոյն ազատութեամբ, թէ՛ իր և

իր նմաններուն մէջ եղած բնական նոյնութիւնը՝ Իրաւունքի հաս-
տատութիւն կ'ենթադրէ, թէ՛ իր գործելու ազատութիւնը իր նման-
ներուն գործելու ազատութիւնով սահմանաւորեալ է, թէ՛ Իրա-
ւունքի զաղափարին հարկաւորապէս կը միանայ Պարտիքի յարնչա-
կան զաղափարը, որով կըստիպուի յարգել առ այլն ինչ որ կ'ու-
զէ որ ուրիշը յարգէ յինքն ։

Այսինքն ազատութիւնդ, ահա իրաւունք, յարգէ ուրիշին ազա-
տութիւնը, ահա պարտիք ։ Այս վերջինը սկզբունքով անբաժանելի
է Իրաւունքէն, և զրեթէ անոր սահմանն է ։ Երկուքին ալ աղ-
բիւրն է Խիղճը կամ գիտակցութիւնը, ծաղումն է զգացողութիւ-
նը, երկուքն ալ իրենց հասարական փէյ- ունին համայնութեան
հաւանութիւնը ։ Իրենց զլիաւոր սկզբունք ունին հետեւեալը —
Պարիշտ ապրել, որիչին չմտել, որ խրատելիքն ինչ որ իրենն է ։
Այս զլիաւոր սկզբունքը կը տիրէ ընդհանրապէս բոլոր ազգաց Ի-
րաւանց վրայ, համառօտիւ քննենք ուրեմն թէ ի՞նչ են այս սկզբան
երեք մասունք ։

Ա. Պարիշտ ապրելը ամեն բանէ առաջ բարոյադիտութեան մէկ
կանոնն է ։ Բարոյադիտութիւնը պատուէրներու ամբողջութիւն մ'է
որոց համեմատ մարդս իր կենաց ընթացքը կ'ուղղէ, առանց սակայն
որ և է մէկու մը իրապէս պատասխանատու ըլլալու, վասն զի Բա-
րոյականը ուրիշ հասարական փէյ- չունի, եթէ ոչ խրաքանչիւ-
րին իր խիղճը ։ առեւի վարը պիտի հասկնանք սակայն որ բարոյա-
դիտութիւնը մերձաւոր յարաբերութիւն մը ունի Իրաւունքին հետ ։
Արդ, Իրաւունքն ու Բարոյականութիւնը յաճախ գործակից կ'ըլլան
պարիշտութիւնը իրականացնելու նպատակին մէջ ։ Օրինակի համար,
Բարոյականութիւնը Իրաւունքին հետ կը միանայ և իշխանութիւն
կուտայ հօր մը որ արգիլէ իր աղջիկն այս ինչ տարիքին ամուս-
նանալու ։ Այսու հանդերձ Իրաւունքն իր բուն նշանակութեամբն ըմ-
բռնելով չըշփոթուի Բարոյականութեան հետ, վասն զի Իրաւուն-
քին վերաբերմամբ եղած բոլոր պարտաւորութիւնք համօրէն կամ
հաւաքական ճնշումի մը ենթակայ են ընկերութեան օգտին նկատ-
մամբ, կամ ուրիշ խօսքով, Իրաւունքը նիւթական զօրութիւնով
մը ապահովեալ է զոր կը գործածէ ի հարկին, մինչդեռ Բարոյա-
կանութիւնը իրեն ուրիշ զօրութիւն չունի, եթէ ոչ խղճին հրամանը ։

Բ. Ուրիշին չմտելը Իրաւունքին բացարձակ և պարզ մէկ պայ-
մանն է, որով և ինքնին բացայայտ ։

Գ. Տալ իւրաւանքին ինչ որ իրենն է, այս ևս Իրաւունքին մէկ բացարձակ պայմանն է : Իրօք, Բարոյականութիւնը կը կայանայ իր ընկերը իր անձին պէս սիրելուն մէջ, բայց Իրաւունքը հոս բացարձակ զօրութիւն մը չունի : Օրինակի համար, կրնամ մէկը չարել նոյն իսկ պարզապէս ատել առանց Իրաւունքին տրամադրած օրէնքէն վախ մը ունենալու, սակայն չեմ կրնար այդ մէկին ունեցածը իրմէ յափշտակել կամ իրն եղածը չհատուցանել առանց Իրաւունքին զօրութեան ենթակայելու : Հոս ահա կը միջամտէ Օրէնքը :

Բ

Փիլիսոփայօրէն կամ բնազանցօրէն խօսելով Իրաւունքը մարդկային հնարք մը չէ, մարդկային օրէնսդիրք չեն ստեղծեր բնազայն : Իրաւունքը նախազոյ, բացարձակ, անփոփոխ և աննախադրաւ սկզբունք մ'է, վասն զի իր աղբիւրը բուն իսկ մարդուս բնութեան մէջն է, որ անփոփոխելի է : Իր ընդհանուր նշանակութեամբ կըրնայ ըսուիլ թէ, Իրաւունքը Արդարութեան Բանջրայեռ չ'է, բայց այս կէտին պահպան մեկնութիւններ տալը մեր նպատակէն հեռու է, աւելի փիլիսոփայութեան կը վերաբերի այս, քան թէ Իրաւագիտութեան : Այս վերջինին պաշտօնն է օրինաց վրայ յենլով զանազանել կամ որոշել ուղիղը թիւրէն, արդարը անիրաւէն :

Իրաւունքը՝ երբ փիլիսոփայութեան առարկայ ըլլայ, իր ամբողջութեամբ կը քննուի առանց բաժանման կամ ստորաբաժանման, իսկ երբ Իրաւագիտութեան (իւր բուն և սահմանաօր նշանակութեամբ) առարկայ ըլլայ, իր դրական բաժանմամբ կը քննուի : Մենք աւելի Իրաւունքին այս վերջին այսինքն դրական բաժանման վրայ պիտի խօսինք, սակայն հարկ է որ նախ այդ բաժանումները քննենք և հասկնանք :

Արդ, Իրաւունքը երկուքի կը բաժնուի, այսինքն Իրաւունք բնական և Իրաւունք գրական :

Բնական Իրաւունքը այն նախնական կանոնաց ամբողջութիւնն է, որք հաւասարապէս բոլոր մարդերէ զգացուած և ճանչուած ըլլալով, ամեն ատեն և ամեն տեղ Երկնային օրէնսդիրին կամ Բնութեան ձեռքով մեր հսկողն վրայ տպուած կը նկատուին : Ստուգիւ շատ ծանօթութիւններ կան զորս բանականութիւնը կը բացատրէ, զիտներ, բայց չենք ուսած, մեզ հետ և ի մեզ ծնած են :

Դրական Իրաւունքը այն օրինաց ամբողջութիւնն է զորս մարդկային օրէնսդիրը Բնական Իրաւունքէն հետեւցուցած է, և հաստատական վճիռ մը տուած է անոնց : Ուստի Դրական Իրաւանց նպատակն է, Ա. Աւելի մասնաորելով ճանչցունել Բնական Օրէնքները անոնց՝ հասարակութեան աչքին առջև մտնել և անոնց իրաւունքները լուսարանելով : Բ. Դրական Օրինաց զօրութեան նոր առհաւատչեայ մը տալ, զինքը բռնաբարողաց պատիժներ սահմանելով : Գ. Զանոնք ժամանակին բարոյից յարմարցնել : Դ. Սահմանաւորել այն պայմանները որոց պարտաւոր ենք հետեւիլ մեր իրաւունքները յարկել աւելու համար :

Բնական Իրաւունքը բարոյականութեան հետ կը խառնուի, և շատ անգամ մին միւսին անդ կը զօրծածուի : Այս դրութեան հիմ կըրնանք համարիլ այն երկնային վարդապետութիւնը որ բոլոր Արդարութեանց և Իրաւանց ընդհանուր նշանաբանը կրնայ կոչուիլ — Սիրէ՛ ընկերդ քու անձիդ պէս, մի՛ ըներ ուրիշին ինչ որ չես ուզեր որ ուրիշը քեզի ընէ — : Բնական Իրաւունքը պարզապէս պարզապէս ինքնին կը տրամադրէ, իսկ Դրականը պիտոյ՛նք : Առաջինները բարոյական հարկաւորութիւն մ'են այս կամ այն բանը ընելու կամ չընելու համար, և իրենց հաստատութեան վճիռն է պիտակցութիւնը՝ որ նիւթական ճնշում չունի : Սպիտակութիւնը այն հարկաւորութիւններն են որ հաստատուած և վճռուած են Օրէնսդիրէն, և նիւթական ճնշում մ'ունին, որք ի զօրծ կ'ածուին : Բնականին սորվեցուցած օրէնքները ընդհանրական են, և ամբողջ մարդկութիւնը կը պարտաւորեն առանց ճնշումի : Դրականին օրէնքները հասարակօրէն մասնաւոր և անհատական են, և զանոնք միայն կը ստիպեն որք իրենց երկրին կամ ազգին կը վերաբերին : Վերջապէս, Բնական Իրաւունքէն բխող օրէնքները անշեղ են, իսկ Դրականները փոփոխելի և շարժելի են ամեն անգամ որ ընկերութեան պիտոյքը կը պահանջէ :

Օրէնսդիրը սկիզբէն մինչև հիմա մեծամեծ ջանքեր ընել է ետև տակաւին Բնական Օրինաց պայմանները կը փնտռէ : պիտի գտնէ՞ արդեօք անոր վերջին կէտը : Մարդուս իմացականութիւնը այնքան սուր և սուրբ չէ զայն ճշդիւ ճանչնալու համար, և սիրան այնքան ուղիղ չէ անոր հարկաւոր հետեւութիւնները արդարութեամբ ճշդելու համար. նաև իր շահերը շատ անգամ չեն թողոր անոր ուղիղ ծանօթութեամբն զբաղելու : Նա, միայն կը խուզէ, կը վիճի,

կը հակաբանէ անդադար Արարչին կողմանէ իրեն առաջարկուած այդ յախտեանական առեղծուածք լուծելու համար : Այսու ամենայնիւ , իւրաքանչիւր օրէնսդիր իր բնութեան , իր կրթութեան , իր վիճակին և այլ հազարաւոր հանգամանաց համեմատ կը մեկնէ և այնպէս կը լուծէ զայն : Ժամանակին և տեղին պահանջմանց համեմատ արդարը ան իրաւ և շիտակը ծուռ կ'ըլլայ : Օրինակի համար , բաղմանիտ թիւնը մինչդեռ այս կամ այն ազգերու մէջ հարկաւորութիւն մը և հետևաբար օրէնք մ'է , ուրիշ ազգաց մէջ ոճիր մը կը համարուի : Հինցած և լքուած օրէնքներ երբեմն կրկին զօրութիւն կ'առնեն , երէկուան օրէնքը այսօր անօրինութիւն կ'ըլլայ , որով կրնանք ըսել , թէ չկայ աւելի մութ , փոփոխելի , անդայարմար և քաժին բան մը քան թէ այն անփոփոխ և տիեզերական օրէնքը զոր բնութիւնը գծած է մեր հողիին մէջ : Ճշմարտութիւն անփոփոխ և յաւերժական է կ'ըսուի , արդ զրախան օրէնքները այդ ճշմարտութեան բացատրութիւնը չէն միթէ , քանի որ այդքան փոփոխական և հակասական են . . . Պիպուածին զօրծն են արդեօք , և Իրաւունքը երբեք տիրած չէ՝ երկրիս վրայ :

Յաւալե պիտի ըլլար այս եզրակացութիւնը եթէ ստոյգ ըլլար , բայց պէտք է մերժել առանց երկրայելու : Օրինաց շարժականութիւնը պէտք չէ որ վիշտ կամ զարմանք պատճառէ մեզի , հարկաւորութիւն մ'է այդ : Եթէ մարդուս իմացականութիւնը սկիզբէն կարող ըլլար հասնիլ կատարելութեան , որոյ ընդունակ է , այն առին օրէնքներն ալ կատարեալ եղած պիտի ըլլային , և միշտ միօրինակ պիտի մնային , բայց մարդ կատարելութիւն չունի . Աստուած կապրելահարձէլ միայն ստեղծած է զինքը , հետևաբար երկար հետազոտութիւններէ ետեւ միայն կ'ընդունի արդարին ծանօթութիւնը : Այս է պատճառ որ իր օրէնքները շարժականութեան ենթակայ են : Ո՛րքան իր բնութեան և իր ընկերական վիճակին վրայ իր ընդհանուր ծանօթութիւններն ընդարձակին , այնքան արդարութեան վրայ ունեցած զաղափարները կը փոխուին և կը զարգանան : Օրէնսդրական փոփոխութիւնք մարդուս իր կրած փոփոխութեանց կերպարանքներն են : Ինչպէս որ մէն մի փոփոխութիւն իր իմացականութեան մէջ ելած յառաջդիմութեան մը նշանն է , նոյնպէս մէն մի նոր օրէնք բարեփոխութեան մը նշանն է : Այսպէս , օրինակի համար , այն ատենները ուր պատերազմի մէջ եղած կալանաւորներն անգթաբար ջարդել ներելի էր , եկաւ օրէնք մը որ

զանոնք մահուինէ աղատելու համար դերութիւնը հնարեց, ահա ճշմարիտ յառաջդիմութիւն մը իրացուցած եղաւ, աւելի ետեւ զեւրութիւնը ևս անողորմ և ատելի դատուեցաւ :

Ի վերջոյ, հարկ կը համարինք ըսել որ բնական և դրական Խրաւանց մէջի այս տարբերութիւնը դիտութեան կամ փիլիսոփայութեան տեսակէտով խօսուած ատեն միայն կարեւոր կրնայ ըլլալ. Խրաւագիտութեան մէջ զործնական կողմ չունի, հետեւաբար Խրաւագէտին, Դատաւորին և Փաստաբանին համար մէկ օրէնք միայն կայ, այն է Դրական կամ հաստատեալ օրէնքը, վասն զի այն օրէնքը՝ որ իր հաստատութեան վճիռը չունի, զործագրելի չկրնար ըլլալ և ոչ մէկու մը :

Արեւոր կէտ մը ևս կայ, զոր կը պարտաւորինք քննել այս հաստատածը վերջացնելէ առաջ, և զոր անշուշտ մեր ընթերցողներն ալ կը պարտաւորին դիտեալ, այն է թէ, ի՞նչ կամ զո՞վ պէտք է հասկնալ օրէնսդիր ըսելով, և թէ նման մը իր նմանին ի՞նչ իշխանութեամբ կրնայ սահման մը դնել և հրամայել որ անկէ անդին չանցնի : Այս հարցմունք քանի մը պատասխաններ ունին,

Ա. Ընդհանուր առմամբ մէկ և զլիաւոր օրէնսդիր կայ, որ է բացարձակ էակը, որ կ'երևի մեզ րնութեան մէջ անձնաւորելով, կամ ուրիշ խօսքով, բուն օրէնսդիրն է Աստուած կամ Բնութիւնը :

Բ. Ընդհանուր մարդկութիւնը, բնութեան մէջ եղած օրէնքները իր մտաց հասողութեան համեմատ՝ իբր օրէնսդիր կ'անձնաւորի փիլիսոփայից և իմաստնոց մէջ :

Գ. Մէն մի ազգ կամ երկիր, որ նոյնպէս իբր օրէնսդիր կ'անձնաւորի իր օրինադիտաց և կառավարութեան անձին մէջ :

Արդ, այս վերջին երկու կարգի օրէնսդիրք, առաջինին սկզբանց հետեւելով՝ մարդոց բոլոր զործողութիւնները կանոնաւորող պայմաններ կ'որոշեն, որոց նպատակն է արդարին և անիրաւին մէջ եղած սահմանը դնել և ըստ այնմ ուղղութիւն տալ ընկերութեան զործառնութեանց : Այս պայմանները կը կոչուին *բէնէ* կամ *անյոն* : Արդարութիւնը ինքնին վերացական և աննիւթ է, ուստի չէ կարող իր զօրութիւնն ու արդիւնքն ունենալ մինչև որ որոշ սահմաններու տակ չ'անձնաւորի, և ընկերութեան շօշափելի չըլլայ, ինչպէս որ միտքը անզօր և ապարդիւն է մինչև որ խօսքի վերածուելով ուրիշ մտաց հետ հաղորդակցութեան չըմանէ : Թողունք ուրեմն Բնական կամ բարոյական Խրաւորքը, և

մենք պահք Գրական կամ հաստատեալ Իրաւունքին սահմանը ճշտեալ նշու :

Գ.

Գրական Իրաւունքը կը բաժնուի նախ Բաղադրանքի և Մարդկանքի իրաւանց :

Բաղադրանքն այն Իրաւունքն է , կամ այն օրինաց ամբողջութիւնն է որ զինքը յօրինող ազգին ամբողջութեան կամ զայն կազմող անհատներուն միայն կը վերաբերի :

Մարդկան Իրաւունքը այն օրինաց ամբողջութիւնն է որ իւրաքանչիւր երկրի մէջ անխախտ կերպով գործադրելի է թէ՛ նոյն ազգին անհատից և թէ՛ հոն գտնուող օտարականաց : Այսպէս , աշխարհիս բոլոր ազգաց և տէրութեանց մէջ երկու տեսակ օրէնք կայ : Մին երկրին բնիկներուն և ազգին անհատներուն յատուկ է , իսկ միւսը գործադրելի է հոն գտնուող առ հասարակ ամեն մարդու , առանց ազդութեան կամ ցեղի խտրութեան : Մարդկան Իրաւունքը ուրիշ երկրորդ նշանակութիւն մ'ալ ունի որ կը կոչուի Միջազգային Իրաւունք , այսինքն այն օրինաց ամբողջութիւնը որոց համեմատ ազգերն իբր անհատականութիւն նկատուելով , իրենց մէջ եղած յարաբերութիւնները կը կանոնաւորեն : Միջազգային Իրաւանց աղբիւր կրնան համարուիլ 1, Խաղաղութեան , Գաշնակցութեան և Տուրեառական պայմանադրութիւնք , որոցմով ազգերը իրարու վրայ փոխադարձ պարտաւորութիւններ և ստիպողութիւններ կը դնեն , 2, Այն սովորութիւնք որք փոխադարձաբար գործադրելի են երկու կամ աւելի ազգաց մէջ . 3, Աւերջապէս այն կանոնները , զորս ամեն ժամանակի մէջ , Ժողովուրդները համօրէն հաւանութեամբ ընդունած են և որք հարկաւոր են մարդկային ընկերականութեան վիճակը բարոյցելու համար :

Միջազգային Իրաւանց հաստատութեան վճիռը կը կայանայ նախ այն զօրութեան մէջ զոր իւրաքանչիւր ազգ կրնայ գործածել զայն բռնաբարող ժողովրդեան վրայ : Այս զօրութեան զլիաւոր իրողութիւնն է պատերազմը , երկրորդ ակեղերական վատահամբաւութեան կամ համարումի կորստեան մէջ , զոր իր վրայ կը հրախիւժէ ժողովուրդ մը երբ համայն ազգաց յարգելու ստիպուած կանոնը ոտնակոխ կ'ընէ :

Իրաւունքը կը բաժնուի երկրորդ , Հասարակաց և Մասնաւորաց իրաւանց :

Հասարակաց Իրաւունքը հասարակաց՝ Պետութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնները կը սահմանէ : Այսպէս են օրինակի համար կառավարական պաշտօններու բաշխումին , հասարակաց զօրութեան կազմակերպումին և այլոց վերաբերեալ օրէնքները :

Մասնաւորաց Իրաւունքը անհատից՝ իրարու հետ ունեցած իրաւունքներն ու պարտիքը կը կանոնաւորեն : Սակայն ասոր մէջ կան երբեմն օրէնքներ որք մերթ Հասարակաց Իրաւունքին ևս կը վերաբերին , օրինակի համար Ընտանեաց վերաբերեալ օրէնքները , որք հայրական և այրական կարողութիւնները կը կազմեն : Անշուշտ Մասնաւորաց Իրաւունքին կը վերաբերին ասոնք քանի որ մասնաւորէ առ մասնաւոր եղած առնչութիւնները կը սահմանեն , բայց նաև Հասարակաց են քանի որ իբր առարկայ ունին ոչ թէ միայն նիւթական շահը , հապա նաև Պետութեան կամ երկրին ընդհանուր խաղաղութիւնը և հասարակաց շահը :

Իրաւունքը կը բաժնուի երրորդ Բաղադրանքին և Աւերակալն իրաւանց .

Քաղաքայինը հոս միևնոյնն է ինչպէս առաջին բաժանման մէջ տեսանք , սակայն Առևտրականին իբր հանդիպակաց դրուած է այս տեղ , վասն զի այս վերջինը միւսին իշխանութեան տակ չէ :

Առևտրականը այն Իրաւունքն է որ իրեն առարկայ ունի քրննութեան և դատողութեան՝ այն ամեն դործառնութիւնք կամ դաշինք որք տուրևաւի կը վերաբերին :

Իրաւունքը կը բաժնուի չորրորդ Սահմանող և Վերահսկող իրաւանց .

Սահմանող Իրաւունքը արդարին և անիրաւին կանոնները կը սահմանաւորէ :

Վճռող Իրաւունքը ինքզինքը դործագրելի կ'ընէ այն օրէնքներով որոցմով պատիժ կուտայ զինքը բռնաբարողին և երբեմն վարձք իրեն հնազանդողին : Այս իրաւանց կը վերաբերին Խղեռնական օրէնքները :

Իրաւունքը կը բաժնուի հինգերորդ Գրաւոր և Անգիր իրաւանց .

Գրաւորն այն է որ առաջադրուած , վիճաբանուած և օրէնսդրին կողմանէ պաշտօնապէս ընդունուած և հրատարակուած է :

Անգիրը այն է որ լռելեայն մուտ գտած է երկրի կամ քաղաքի մը ժողովուրդին մէջ , այսինքն ժողովուրդին ընդհանուր մէկ սովորութենէն հետեւելով օրինաց կարգն անցած է . փոյթ չէ թէ այս սովորութիւնը դրի առնուած ըլլայ կամ ոչ , բաւական է որ թէ

կառավարութեան և թէ հասարակութեան կողմանէ իբր աննահանջելի սովորութիւն մը ճանչցուած է : Նաև կրնանք Սովորական աշկոյեւ այս Իրաւունքը :

Այսպէս, Գրաւոր Իրաւունքն է Օրէնսդրին պաշտօնական կամ յայտնի կամքէն բխած և հրատարակուածը, իսկ Անդիր կամ Սովորականն է Օրէնսդրին լռաւ կամքէն յառաջ եկածը :

Արդ, Իրաւունքին այս գլխաւոր զիտեւեաց կամ սկզբնական տարրին վրայ խօսիլը բաւական կը համարինք ընթերցողաց նախնական ծանօթութիւն մը տուած ըլլալու համար : Աւելի խորը մտնելու համար հարկաւորութիւն մը չենք տեսներ քանի որ ընդհանուր տեսութեան հետ վերաբերութիւնը կարելով այս կամ այն ազդին օրինաց մէջ կը թափանցէ, սակայն մեր վերջը գրելիքները աւելի դիւրին հասկընալու համար կարեւոր էր այս՝ իբր նախաբան : Մեր վերջը գրելիքները պիտի ըլլան, ինչպէս վերն ըսինք, Իրաւանց այն երեք ճիւղերը՝ որք ընդհանուր մարդկութեան հաւասարապէս կը վերաբերին, և հետեաբար օգտակար և կարեւոր կրնան ըլլալ ամեն ազգի և կարգի մարդոց, որով և Հայոց :

Բարիկ, 8 Ապրիլ 1881 :

Յ. Կ. ՍԱՃԵԱՆ

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պրէս 25 ապրիլ 1881.

Բարեկամ, «Եւ ճշմարտութեան բերանը զայլ չեն գներ» կ'ըսէ Վ. Հիւկօ, իր Պապիէ անուն գործին մէջ, և սակայն Վ. Հիւկօ թերևս իր կարծիքը փոխէր եթէ մեր մէջ դատուէր : Պիտի տեսներ որ չէ թէ իշխանութիւնն, չէ թէ բարձր զօրութիւն մը, այլ նոյն իսկ ժողովուրդ մը, Հայ ժողովուրդն, ոչ միայն կ'օգտուէ այլ և կ'նահատակէ ճշմարտութիւնը, ոչ միայն կերպ մը գաւազրութիւն կայ անոր գէմ, այլ և անոր թարգմանները հաւածելու կատաղութիւն մը : Այսօր առ հասարակ Հայ ժողովուրդը միակ փափաք մ'ունի, այս է խաբարը, խարութիւն իր իսկական շահոյց, իր հիմնարկու-

Թեանց, իր ժողովներուն, իր ազգային ներքին դործերուն վիճա-
 կին վրայ, և այս խարեւու պաշտօնը սքանչելի ճարտիւթ թեամբ կը
 կատարեն, մի քանի ցանցաւ բացառութեամբ, ապին, քիմ, լսա-
 րան, մամուլ: Ինչ է այս ինքնախարութեան պատճառը. — Պա-
 տասխանատու թենէ ազատելու միջոց, և մեր ամեն հաշմութեանց
 հեղինակն ուրիշ տեղ փնտռելու եռանդ մը: Այս գաւաղութեան
 թելերն ոչ միայն Ա. Պօլիս այլ մինչև Կովկաս կ'արածուին, թէ և
 կեդրոնը Մայրաքաղաքն է: Եթէ Ազգային Պատրիարքարան ան-
 արձաթ է, պատճառը քաղաքական մոպլներն են, եթէ Ազգային
 Ժողովներն ամբողջ նիստեր կ'անցընեն միջադէպներով և ատենա-
 դրական դիտողութիւններով՝ պատճառն ճիշտ յօդուածն է, եթէ
 մեր ազգային դպրոցները տեսակ մ'անկեղանոցներ են, պատճառը
 Շէյխ Ուպէյտուլահն է, եթէ մեր Հիւանդանոցը մուրացկանի պէս
 կ'ապրի, պատճառը Յունաստանի սահմանաց խնդիրն է, եթէ մեր
 Ընկերութիւնները պէտք եղածին չափ արգիւնք չեն ցուցուներ,
 պատճառը Պէքօնֆիլան է, եթէ Ալիկիոյ Կաթողիկոսութեան
 խնդիրը չլուծուիր, պատճառը Սալզպերին է, եթէ Ս. Պատրիարքն
 հիւանդ է միշտ, պատճառը քաղաքական օգաչափն է, եթէ մեր
 մէջ ինչպէս Պ. Բիւզանդ լաւ կ'նկարարէր, մոլոր թիւերներ կ'տի-
 րեն, պատճառը Գուրդերն են, եթէ Էջմիածին ցաւալի վիճակի
 մէջ է, պատճառն Ասորիացի Կաթողիկոսն է . . . : Եթէ ականջ
 ունիս, կարող եմ այսպիսի բիւրաւոր պատճառներ մէջ բերել մեր
 բոլոր ներքին թշուառութիւնները թեթեւելու համար: Ասկից ա-
 լելի զիրին փաստաբանութիւն մը չէ կարելի դտնել, բաւական
 է միայն մեր ժողովրդեան պէս դատաւորներ ունենալ, որ իսկոյն
 կ'համոզուին թէ արդար վճիռներ կ'արձակեն, երբ Պիղատոսին
 պէս իրենց ձեռքը կ'լուան . . . : Եւ ինչ է ճշմարտութիւնը,
 հարցընէն ետեւ՝ իրենց կոնակը կ'դարձընեն . . . բայց ահա կ'ել-
 նէ Պ. Գր. Նիկողոսեան մը և այդ կոնակն երկաթէ լախտով մը
 ախքան կ'կոփէ որ մեր դատաւորներն, հասարակաց կարծիքը պատ-
 րող պաշտօնական և անպաշտօն քարոզները, կ'սկսին արիւն փսխել
 . . . : Պէտք է կարգաւ Մանգաթի մէջ Պ. Նիկողոսեանի յօդ-
 ուածն ըմբռնելու համար թէ՛ ինչ արդար զայրոյթով կ'զրէ, և
 քտէս շատ դառն ու կծու ճշմարտութիւններ կ'զրէ մեր մտաւոր
 ու բարոյական վիճակին վրայ: Փափաքելի էր միայն որ նոյն ազա-
 րախօսութեան փորձը չ'ըլլար տար նաև Ուստաբնակ Հայոց մասին՝

Մշակի մէջ, և երանի թէ նոյնն ընէր և Պ. Սօֆիան՝ Մէլանի թղթա-
կիցն ի Կ. Պօլիս, թղթակից՝ որ եթէ ամեն բան վարդապոյն կը
տեսնէ Ռուսիոյ մէջ և սեւեռոյն թուրքիոյ մէջ, ինչ բնաւ զարմանք
չպատճառեր: Սակայն եթէ Կիլիկիոյ խնդրոյն պէս ըմբռնած է ա-
մեն խնդիր՝ թէ՛ ռուսական և թէ՛ թրքական, բնապէս թիւր եզրա-
կացութեանց պիտի յանդի: Պ. Սօֆիան Ստոյ Աթուին քայքայուն
վիճակին պատճառն արդի Կաթողիկոսին կ'վերագրէ, և՛ ըստ ե-
րևոյթին, չուզեր մտնել այդ խնդրոյն խորն, որու մէջ շատ զաղտ-
նի թեւեր պիտի գտնէ, թեւեր որ Գում-Գարուէն մինչև Կովկաս
կ'հասնին: Կ'յորդորեմ Պ. Սօֆիան որ Կիլիկիոյն յօգուածը կար-
դայ Մանգուշի մէջ, և քեզի կ'թողում պատասխանել Աբւ. Մա-
նուկ Աղապէն Զրաֆէր վերնագրով յօգուածին վրայ Պ. Սօֆիան ը-
րած գիտողութեանց, գիտողութիւններ՝ որ կրնան ամփոփուիլ սպ-
խօսքին մէջ — Աղգային գործոց յոռի վիճակն անդամանելի է,
վասն զի 617 յօդուածը գեռ անգործադրելի կ'մնայ. ուստի պէտք
է որ Հայք գոյնն պատրիարքարան, դպրոց, եկեղեցի, քանդեն
Սիսն, լուծեն ընկերութիւններն և ձեռքերը կապած նստին. . . :
Խնքնօգնութիւնն իրենց համար չէ: — Կարող էր յաւելուլ Պ.
Սօֆիան որ բոլոր Հայք Ռուսաստան գաղթեն, այլ ոչ Հայաստան,
վասն զի յայտնի է թէ այժմ Ռուսերը պիտի գաղթեն Հայաստան
և այսօր Կարսի մէջ, վաղը բոլոր Բասենու գաւառը պիտի տարա-
ծուին. . . :

Միայն չեմ կարող ըմբռնել թէ ի՞նչ պատճառաւ Յոյներն, որ
մեզի վիճակակից են, թէ վաճառականութեան, թէ ճարտարու-
թեան, թէ կրթութեան, թէ արուեստներու և երկրագործութեան
մէջ կ'յառաջեն թուրքիոյ հողերուն զանազան կողմերը: Պէտք է
հարցնել պատճառը Պ. Նիկողոսեանի, որ սակայն մեզ կ'դատա-
պարտէ մեր մտաւորական ու բարոյական անէութեան համար, մի-
թէ, ըստ Պ. Սօֆիանի գրութեան, իբաւունք ունի. . . : Հետևա-
պէս Պօլսի Հայն երկու սուրի մէջ է. եթէ աշխատի իր տունը շի-
նելու, Պ. Սօֆիան պիտի բարկանայ, և անկարելի է պիտի ըսէ,
եթէ՛ չաշխատի, Պ. Նիկողոսեանէ շարունակ ապտակներ պիտի ու-
տէ. ի՞նչ ընել պէտք է, տէր Աստուած. . . : Եթէ կարողես,
օձիքդ աղատէ:

Բայց, բարեկամ, իմ կարծեօք, Հայք իրենց զարմանալի քա-
ղաքականութեամբ պտարաստեցին այն անբնական դիրքն որու մէջ

են : Ամեն բան չեմ կարող ըսել, նախ անոր համար որ հին վէր-
քեր չեմ ուզեր քրքրել, երկրորդ անոր համար որ ազգային պա-
շտման չնեւեր որ մեր բոլոր սխալանքն վեր հանեմ. ուստի՝ մեր
ներկայ դիրքն այլ և այլ բարութներով ծածկող գրիչն ու բերանը
միշտ յաղթական պիտի երևին, միայն պարտաւոր են չափ մը պա-
հել և յանիրաւի չյարձակիլ անոնց վրայ որ Պատմութեան կ'ըն-
դուն վերջին վճիռը տալ :

Անշուշտ՝ մեր ամենուն նպատակն Ազգին օգուտն է, այս տար-
բերութեամբ որ ոմանք այս ոմանք այն միջոցները կ'ընտրեն այդ
նպատակին հասնելու : Մեր միջոցներն առելի համեստ են և ապա-
հով, և՛ իմ մասիս՝ այս համոզումն ունիմ՝ որ Ազգը չպիտի կարե-
նայ օր տեսնել մինչև որ այս պաշտօնական ձկտեպփ վիճակէն դուրս
չելնէ : Այս ձկտումն առելի նշանակութիւն կ'աւանայ Ս. Պատրի-
արքին հրաժարումով, որու առերեսութեան պատճառը միշտ հի-
ւանդութիւնն է : Յայտնի է որ մեր Ազգային Ժողովը չպիտի ըն-
դունի այդպիսի պատճառ մը, սակայն չպիտի կարենայ նաև իր ա-
տենադրութեանց մէջ արձանագրել բուն պատճառներն որ Ազգին
ներկայ հիւանդութեան կ'պատկանին : Հրաժարում մը կրնայ իբրև
զէնք դորձածուիլ նպատակի մը համար, բայց երբ այդ ստեպ կը
կրկնուի կ'մանջատի ու կ'կոտրի : Արմբոնեմ որ Ս. Պատրիարքը
զժուարին դիրքի մը մէջ կ'դանուի, և այդ դիրքն որքան շուտ ուղ-
ղուի այնքան աղէկ է . . . :

Սակայն այս չէ միայն մեր ցաւը : Նոր ու տխուր լրեր կ'հաս-
նին Էջմիածինէն : Վեհ. Կաթողիկոսը, կ'ըսեն, հէաւաք է : Իր հի-
ւանդութեան պատճառն ազգային ներկայ տարտամ ու թշուառ վի-
ճակը չէ, այլ Ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր սոսկալի մահն, որ
մոտացը վրայ ծանր սպաւորութիւն մ'ըրած է : Ըստ երևոյթին՝ Աս-
տուած մեզ երեսէ ձգած է. մեր կրօնական գլուխները կ'հարուա-
ծէ, զլուխներ՝ որ անտարակայս մեր աղէտից դարման մը պիտի բե-
րէին, եթէ ոչնա ու համարիտ գտնուէին, կենսական խնդիրնե-
րու վրայ : Այսպէս մեր Ս. Պատրիարքը հիւանդ, մեր Էջմիած-
նայ Կաթողիկոսը հիւանդ, մեր Սոյ Կաթողիկոսութիւնը հիւանդ
և գրեթէ կիսամեռ : Բազդը կամ դիպուածը կ'վարէ ու կ'կոռա-
վարէ Պատրիարքարանը, Մանկունի մը կ'վարէ Վեհաբանը, մո-
ղէսները կ'վարեն Սիւր. Իսկ Ազգը՝ Կ'քնանայ, և կ'սպասէ որ հի-
ւանդները դան զինքն արթնցնեն : Բժշկական մեծ հմտութիւն պէտք

չէ ըսելու, և ամեն մարդ գիտէ, որ հիւանդութիւն մը բուժելու առաջին պայմանն է հիւանդ մարմնոյն հանգիստը: Մեր այս տենդոտ վեճակը, մեր ազգային հիւանդութեանց խառն բնութիւնն, որ խառն ու շփոթ պատճառներէ յառաջ եկած են, մեր այս ցաւերն որոց վրայ չորս հինգ տարիէ ի վեր ծիրանի վերարկու կամ սև փիրոն կ'ծածկենք, չպիտի յայտնուին ու բոյժ դանեն՝ մինչև որ Ազգը չսթափի իր արբելո կացութենէ, և անստոյգ խոստումներ, երևակայական դարմաններ մերժելով, իր մարմնոյն զանազան ցաւերն զանազան ճարտար ու մասնագէտ բժիշկներու քննութեան չյանձնէ:

Միաստեսակ չեն մեր ցաւերը, մտաւորական, բարոյական, նիւթական հիւանդութիւններ մեզ կ'ճարակեն և պահ մ'են՝ դարմանն անկարելի պիտի ընեն, մեր մարմնը պիտի ենթարկեն Ժանդարէնի մ'որով զոհ գնաց ազնուասիրտ, սարկէշտ, հայ զրապէտ բանոր մը, Տնտեսեանն, որ կ'տառապէր արդէն ոստիկանութեան բանտն, իր Երգարանին համար, Երգարան՝ զոր առանց հրամանի լոյս հաներ էր: Եթէ ոչ նիւթական՝ բարոյական բանտի մը մէջ կ'գտնուի այսօր Հայութիւնն, ի շնորհս հիւանդ դլուխներու, որ բժշկութեան պաշտօն կ'վարեն՝ թէև իրենք դարմանի կարօտ են: Այդ բարոյական բանտէն ելնելու համար՝ բուռն միջոցներու պէտք չկայ, այլ համեստ, հաշտարար ու պարզ միջոցներ, զոր կ'սլահանջեն Ազգին շահերն ու յաջորդական յառաջդիմութիւն մը:

ՀԱՀՆՈՒՐ

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ՀԵՆՆԵՆԱԿԱՆ կնճառտ խնդիրը լուծում մը ստանալու վրայ է: Յունաստան կ'ընդունի՝ մի քանի պայմաններով՝ իր սահմանացնոր գիծը, զոր գծեց Ա. Պօլսոյ Դեսպանաժողովը, սակայն բանակցութիւնները կ'շարունակուին անոնց յանձման վրայ: Նոր քաղաքական խնդիր մ'որ ի սկզբան անկարեւոր կ'թուէր, կ'զբաղեցընէ այժմ դիւանագէտներու միտքը, որ կ'ծագի Խէմբըներու ըրած թշնամանքէն, և այս է Թունուզի խնդիրն, որ հետզհետէ կ'մեծնայ:

Ֆրանսական զօրքը Թունուզի պէյին սահմանը կ'անցնին, հասնու-
ցում պահանջելու, և մի քանի տեղեր կ'գրաւեն, Դապարքա կըղ-
զին, Բէֆ, և Ֆօրմէմֆ զօրապետը Պէման կ'դիմէ, որ Խէմիր-
ներու երկրին սահմանն է, մինչդեռ Տէլէպէք զօրապետն ալ ճե-
նան գետին կողմերը կ'գրաւէ։ Թունուզի պէյը կ'ըողոքէ տէրու-
թեանց՝ իրը և միջադային օրինաց եղծում համարելով՝ Ֆրանսա-
կան արշաւանքն և ինքզինք Օսմանեան պետութեան հպատակ կ'ա-
նուանէ, իսկ Պ. Սէնդ-Իլէր, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց պաշ-
տօնեայն, կ'ժխտէ Բ. Դրան գերիշխանութիւնը Թունուզի պէյին վը-
րայ և անոր հողերն անկախ կ'ճանչէ։ Բ. Գուռն հարկաւ միջոց-
ներ կ'խորհէ այս խնդրոյն հաշտարար լուծում մը տալու։ Անկ-
լիս կորոյս իր փայլուն, ազդեցիկ և հռչակաւոր մէկ քաղաքագէ-
տը՝ Պլքօնսֆիլտ, որու մահն ահապին պարապ մը կ'թողու իր քա-
ղաքական ասպարէզին մէջ, և ոչ միայն մեծ կորուստ մը կ'համա-
րուի ընդդիմադիր մասին համար, որու արժանի յաջորդ մը չպի-
տի կրնայ գտնել, այլ և գժարադուրծին մ'այս պարագայիս մէջ՝ ուր
Իրլանտայի ազարակային և այլ խնդիրներ կ'յուզուին, և Ալատսդընի
կառավարութիւնը քիչ շատ կ'վրդովեն։ Ստորին կարգէ՝ ամենա-
բարձր կացութեան հասնող Պ. Տիգրայէլի, կծու ու հեզնալի գրա-
դէտ և յանգուզն քաղաքագէտ, միայն իր զանազան ձիրքով և տա-
ղանդին զօրութեամբ՝ այսօր Եւրոպայի մամլոյն գովասանութեանց
առարկայ, վաղը պատմութեան մէջ նշանաւոր անդ պիտի լունէ։
Անկլիական զօրքը Գանտահարը կ'պարպեն։ Ռուսիոյ գործերը միշտ
պղտոր են. նոր Ասյսըրը գրեթէ պալատին մէջ փակուած. իսկ յե-
ղափոխականք հետզհետէ անգուսպ։ Նոր Ասամանագրութիւն մը
հաստատելու լուր կայ, ազգային երեսփոխանութեամբ, որու մէջ
ազնուական և մուժիկ քովէ քով պիտի նստին։ Ռուսիոյ կառա-
վարութիւնը կ'առաջարկէ տէրութեանց յեղափոխականները զսպե-
լու միջոցներ։ Իսկ Պապն՝ ամեն վեհապետներէ երջանիկ է, և վեր-
ջին անգամ խօսած իր մէկ ճառին մէջ կ'յայտարարէ թէ՝ որքան որ
Հռոմ Խտալիոյ թագաւոր մը կ'նստի, Հռոմ իրն է, Աստուած
այնպէս կ'ուզէ, որպէս զի ինք կարենայ իր հոգեւոր իշխանութիւնն
ազատօրէն վարել։ Ուստի ոչ սուր, ոչ կրակ, ոչ օրէնք չեն կա-
րող ջնջել այդ յաւիտենական քաղքին վրայ ունեցած նուիրական
իրաւունքը. . . . — Հռոմի հռչակած ուրիշ ճշմարտութիւններն
նսկէ տեղի արժէք չունին։

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Կաղերու այս ճնշականութեան օրէնքը ծանօթ է մեզի իբրեւ Պոլսի օրէնք, կամ երբեմն իբրեւ Մարտիոսի օրէնք. վասն զի Մարտիոս անուն ֆրանսացի մը նաեւ դուռ զայն քանի մը տարի ետք, առանց գիտնալու որ Պոլս արդէն այդ գիտն ըրած էր:

Պոլս և Հուք բաւական ժամանակ քիմիաբանութեան ուսմամբ զբաղեցան: Հուք 1665ին տեսութիւն մը հրատարակեց թէ օդը կ'ներդործէ տաքցած նիւթերու վրայ և կրակ կ'արտադրէ. վասն զի, ըսաւ, ածուխ շինելու ժամանակ, թէ և փայտը սաստիկ տաք ու վառ, չափաւ սպառի որչափ ատեն որ օդին անհաղորդ մնայ, Նոյնպէս Պոլս ցոյց տուաւ որ կանթեղ մը չվառի, և ոչ կենդանիները կը շնչեն, առանց օդի: Տեսաւ որ երբ օդահանին մէջ մկեր ու ճրնձ-դուկներ դնէր՝ երբ օդը պարպէր, բոլորն ալ կ'մեռնէին, և թէ ճանձեր, մեղուներ, և մինչև անգամ որդեր անզգայ կ'մնային. մինչև դեռ ձուկը, թէպէտ մուկէն աւելի կ'ապրէր, շուտ մը կ'ոռնար կ'դարձընէր և շունչը կ'կտրէր: Նոյնպէս օդով լի բաժակի մը ներքեւ թուշուն մը դրաւ, և թուշունը երեք քառորդ ժամու մէջ մեռաւ: Հետեապէս ակներեւ էր, որ թարմ օդն կենաց կարեւոր է, և Պոլս սկսաւ խորհիլ թէ՛ ինչպէս որ կանթեղի մը բոցը չկրնար դիմանալ առանց օդի, նոյնպէս սրտին մէջ կենսական կրակ մը պիտի լինէր որ կ'մարէր երբոր օդէն զրկուէր:

Օքսֆորտի ժողովներուն մէջ այս խնդրոյն վրայ ճառեց Պոլս, և նորատի բնագէտ մը ճոհն Մէյօ անուն, եռանդալին մտիկ կ'ընէր: Երբ տուն դարձաւ Մէյօ սկսաւ փորձեր ընել որ զանէ թէ ինչ կրնար լինիլ օդին մէջի տարօրինակ զօրութիւնն, որու չգոյութենէ ոչ կրակն և ոչ կենդանիները կարող էին գոյանալ:

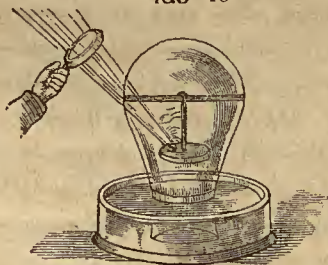
ՄԷՅՈՒ ՓՈՐՁԵՐՆ ԱՅՐԲԱՆ ԵՒ ՇՆՁԱՌՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ, 1645—1679. — Ճոհն Մէյօի անձնական պատմութիւնը շատ կարճ է: Ծնած է Քօրնվոլ 1645ին: Օքսֆորտի համալսարանի ուսանող եղաւ, Պաթի մէջ բժշկութեան պաշտօն վարեց և վերջապէս դեղագործի մը տունը մեռաւ 1679ին, հազիւ երեսունը չորս տարեկան: Այսչափ միայն գիտենք իր կենաց վրայ. բայց կ'երևի որ անձանձիր աշխատող և գիտութեան ճշմարիտ սիրահար մ'էր, վասն զի թէ և երիտասարդ մեռաւ, բայց շատ գործեր թողուց զանազան փորձերու և գիտերու վրայ որով իրաւունք տաւցաւ տասնեօթներորդ դարուն ամենէ մեծ քիմիաբանը կոչուեալու: Փափաքելի էր որ Մէյօի բոլոր փորձերն աչքէ անցընէինք:

վասն զի շատ դեղեցիկ դաս մը կ'ընծայեն թէ՛ ինչ լուրջ և ծանր աշխատութեան կարօտ է Բնութեան օրինաց հետազոտութիւնը : Երբեք Մէյօ անօգուտ փորձ մը չըրաւ , երբեք իր ենթադրութիւններու հաւատ չընծայեց , երբ կարելի էր աշխատութեամբ երևան հանել ճշմարտութիւնը : Համբերութեամբ ու քայլ առ քայլ շարունակեց իր դործը , միշտ հոգ տանելով որ սխալմունք մը չընէ , և դո՛հ չէր լինէր բնաւ մինչև որ իր առջև ելած դժուարութեանց չյաղթէր :

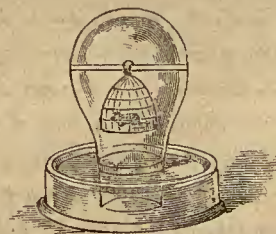
Հիմակ այրման և շնչառութեան վրայ իր ըրած մի քանի փորձերն առնունք , և Զանանք՝ իրեն պէս՝ անոնց հետեւիլ ուշադրութեամբ :

Պոյլի և Հուքի փորձերէն յայտնապէս կ'տեսնէր Մէյօ որ օդին մէջ անշուշտ բան մը պիտի լինէր , որ բոցի և շունչի տեղի կուտար , և թէ այս միայն օդին մէկ փոքրիկ մասը կրնար լինիլ , քանի որ կանթեղ մը օդահանի մը ներքեւ դրուելով բաւական երկար ժամանակ կ'վառէր՝ բոլոր օդը դուրս չհանուած : Նախ փորձով հասկըցաւ թէ այն կալն որ կ'վառէր , և զոր հրայն-հրանունեց , ոչ միայն մթնոլորտին մէջ կ'գտնուէր , այլ նաև բորակի կամ արջասպի , նոյնպէս մի շատ թթուներու մէջ : Յետոյ սկսաւ փնտռել թէ հասարակ օդին մէջ որքան կար : Այս փորձն ընելու համար կտոր մը բափուր առաւ , նոյնպէս հալած ծծմբի մէջ թրջած աքեթ , և զանգակաձև ապակի ամանի մը ներքին կողմը կախուած դարակի մը վրայ դրաւ (տես Պատ. 19) : Ապա ապակի ըն-

ՊԱՏ. 19

ՊԱՏ. 20

Մէյօի գործերն այրման և շնչառութեան վրայ (Երգս) .

դունարանն ջրալիւր տաշտի մը մէջ իջեցուց . նախ սիփան մը (փողրակ) դնելով ամանին ներքեւ , որպէս զի բաւական օդ դուրս հանէ ջուրը վեր հանելու համար : Յետոյ փողրակը դուրս հանեց , ջուրն

ամանին ներսի և դրսի կողմը հաւասար բարձրութեան մէջ թող-
լով, մինչդեռ ամանին մնացած մասը՝ ջրէն վեր՝ օդով լի էր։ Ի
վերջէ այրող ապակի մը վեր բռնեց և արեւուն ճառագայթները քա-
փուրին և արեթին վրայ ամփոփեց վառարանի ձեով, մինչև որ տաք-
նալով բռնկեցաւ։ Երբ կ'վառէր դիտեց նախ՝ որ ամանին մէջի
ջուրը վար կ'իջնէր, վասն զի օդը տաքնալով՝ կ'տարածուէր և ա-
ւելի տեղ կ'բռնէր։ Ապա՝ քափուրին այրելը դադրեցաւ, ամանը
պաղեցաւ և վերստին ջուրը վեր ելաւ, առաջուանէ աւելի բարձր,
մինչև որ արտաքին ջրէն վեր կեցաւ։ Քափուրը բոլորովին չէր
սպառած, բայց երբ վերստին փորձ մ'ըրաւ այրելու, չկրցաւ յա-
ջողիլ։ Ի՞նչ էր պատճառը. «Ասան զի, ըսաւ Մէյօ, հրային-հրի
մասունքը չկային ամանին մէջ որպէս զի քափուրը վառի, և օդին
այս մասունքը հասնելով մնացած օդը քաշուեցաւ և աւելի քիչ
տեղ բռնեց։»

Այնուհետեւ ուզեց բաղդատել այրումը շնչառութեան հետ. ուս-
տի վանդակի մը մէջ մկիկ մը դրաւ և ապակի ամանին ներսի կող-
մէն կախեց, և զայն՝ ինչպէս արդէն ըրած էր, կարգադրեց։ Քիչ
քիչ քանի մկիկը շունչ կ'առնուր, ջուրն ամանին մէջ վեր կ'ել-
նէր, մինչև որ՝ աստիճան մը բարձրանալով՝ մկիկն ընկաւ և մե-
ռաւ։ Հետեւապէս յայտնի էր, որ կենդանիները շունչ առնելով օ-
դին մէկ մասը կ'սպառեն։ Բայց միթէ նոյն մասն է զոր բոցը կ'ըս-
պառէ։ Շատ մարդիկ շուտ մ'այս եզրակացութիւնը պիտի հասնէին,
բայց Մէյօ դո՛հ չեղաւ մինչև որ ուրիշ փորձով մը զայն չհաստա-
տեց։ Ամանին մէջ վառած կանթեղ մ'ու մկիկ մը միասին դրաւ։
Նոյն պահուն ջուրն սկսաւ տեղի շուտ բարձրանալ քան առաջ,
և մկիկն ընկաւ շնչասպառ երբ ջուրը հասաւ այն բարձրութեան ուր
հասած էր առաջին փորձին մէջ։ Հիմակ ստուղբեց Մէյօ՝ որ կան-
թեղն ու մկիկն մի և նոյն հրային-օդին մասերը կ'սպառեն, բայց
որպէս զի բոլորովին ստոյգ լինի այս մասին, Մէյօ կանթեղ մը
դրաւ ապակի ամանի մը մէջ որու օդն արդէն խանդարուած էր
շնչառութեամբ, և ճրագն իսկոյն մարեցաւ։

Իր երկրորդ փորձն եղաւ քննել թէ օդն աւելի թեթեւ թէ ծանր
է՝ երբոր հրային-օդը կ'սպառի։ Այս մտօք՝ ամանին մէջ երկու
մկիկ դրաւ, մին դաղաթն և միւսն յատակը. դաղաթինը մարելով
մեռաւ, մինչդեռ միւսը դեռ կ'իջնէր։ Այս ապացոյց մ'էր որ հրա-
յին-օդը կորուսող օդն աւելի թեթեւ էր և դաղաթը կ'իջնէր, այն-

պէս որ վերի մկիլը չէր կարող երկար ժամանակ շնչել: Մէյօ, այս և ուրիշ բազմաթիւ փորձերով հաստատեց որ օդն երկու մասէ կ'ըտղկանայ — մին ծանր, որ կեանքն ու բոցը կ'պահէ, միւսը թեթեւ, որ այրելու ու շնչելու անօգուտ է, և այս վերջինը մեծագոյն մասն էր: Յատկապէս այս կէտը լաւ նշանակելու կ'յորդորեմ ձեզ, վասն զի՝ քիչ մ'ետք պիտի տեսնէք որ Մէյօ իրօք դատած և նկարագրած էր երկու տեսակ կազեր: Այս կազերէն մին՝ զոր ինք հրայն-օդ անուանեց, Բիւսթինն է, որու աւելի քան դար մ'ետք միայն տեղեկացան ուրիշ քիմիաբաններ, և միւս աւելի թեթեւ կազը հիմակ Բիւսթինն կ'կոչուի:

Արդ Մէյօ ցոյց տալէն ետեւ թէ՝ կենդանի մը շունչ առնելով կ'սպառէ օդին այն մասն զոր ճրագ մը վառելով կ'սպառէ, ուղեց ապա իմանալ թէ այդ հրայն-օդն ի՞նչ գործ կ'ընէ կենդանիին ներսի դին: Ինչպէս կ'յիշէք, Հարվէյ ցցուց որ արիւնը թոքերէն կ'անցնի և անոնց մէջ կ'գտնէ այն օդն զոր քանի շունչ առնունք ներս կ'քաշենք: Ուրեմն, ըսաւ Մէյօ, ահա այս տեղ հրայն-օդին մասունքը պէտք է որ արեան հաղորդուին, և՛ անոր հետ միանալով այնպէս ինչպէս որ կ'միանան ճրագին իւղին հետ, անշուշտ արեան տաքութիւնը յառաջ կ'բերեն: Ով որ կ'ուզէ այս բանը փորձել թող շուտ շուտ վազէ: Պիտի տեսնէ որ աւելի արագութեամբ շունչ առնելու և աւելի օդ թոքերուն մէջ քաշելու պիտի ստիպուի, որով արիւնն աւելի պիտի տաքնայ և աւելի արագ պիտի շարժի, մինչև որ բոլոր մարմինը ջերմութեամբ վառի: Բայց եթէ այսպէս օդն արեան հետ իրապէս կ'խառնուի՝ շնչերակներն՝ որոց մէջ թոքերէն և սրտէն արիւն հոսած է, պէտք է որ օդով լեցուն լինին, և այս դիւրաւ կ'ապացուցուի թէ ճշմարիտ է, օդահանին ներքև շնչերակային տաք արիւն գնելով, այնպէս որ՝ երբ արտաքին օդին ճնշումը նուազի, անհամար պղպջակներ կարելի եղածին չափ արագ դուրս կ'ելնեն:

Այսպէս մանրակրկիտ փորձերով և տրամախոհութեամբ, Մէյօ կարող եղաւ ցոյց տալ որ հրայն-օդը (կամ թթուածինը) այրման և շնչառութեան էական տարրն է: Եթէ այնքան կանխահաս չլինէր մահն, անտարակոյս աւելի մեծ հռչակ պիտի հանէր և մարդիկ անոր գիտեքը պիտի ուսումնասիրէին, զիտեր զոր 1674ին հրատարակեց՝ Դժբաղդաբար՝ երկար չապրեցաւ որպէս զի իր գիտութիւնը ծաւալէ, և այրման թիւր տեսութիւն մը շատ տարիներմութեամբ դատապարտեց իր գործը:

«**ՓԼՈՒԻՍՓՈՆԻ**» **ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ**, 1680—1722. — Այս թիւ տեսութիւնն առաջարկողներն եղան երկու անուանի քիմիագէտներ, չոհն Պիչըր (1625—1682) և Էրնէստ Սգաշլ (1660—1734)։ Մանաւանդ Սգաշլ մեծ տաղանդ և յարատեւութիւն ունէր և քիմիաբանութեան ուսման համար շատ աշխատեցաւ, մի շատ իրողութիւններ հաւաքելով, որպէս զի ցոյց տայ թէ զանազան նիւթեր ինչպէս իրարու հետ կ'բաղադրին, և ապա այս իրողութեանց վրայ հիմնեց իր գրութիւնը։ Բայց իր այրման տեսութիւնը բոլորովին անհիմն էր, և շատ զարմանալի կ'թուի որ ժամանակին քիմիագէտները զայն ընդունեցին, թէև իրողութեանց հակառակ էր, ինչպէս որ հաստատեց Մէյօ։ Սգաշլ երեակայեց թէ ամեն այրելու ընդունակ մարմինները նուրբ և անտեսանելի նիւթ մը կ'պարունակեն զոր *ֆլէյթհիմ* անուանեց, և թէ երբ մարմին մ'այրէր իր փլուկիսոցոնն օդին մէջ կ'տարածէր, և թէ զայն վերստին կ'ընդունէր օդէն կամ ուրիշ նիւթ մ'առնելով։ Միտքդ բոլորովին սխալ շփոթի եթէ միայն ջանայ հասկնալ թէ այս տեսութիւնն ինչպէս կ'բացատրեն մի քանի քիմիական երևոյթներ։ Պիտի իսկոյն համոզուի որ բան մը չմկնէր այն, երբ՝ օրինակի համար, իմանայ թէ ինչ պատճառաւ մարմին մ'առելի կ'ծանրանայ երբոր կ'այրի, ինչպէս որ Գէպէր, 1500 տարի առաջ ցոյց տուաւ թէ իրօք կը ծանրանայ։ Այս իրողութիւնը միայն բաւական էր արդիւիւն որ սոյն տեսութիւնը հիմ չընէ։ Բայց Սգաշլի համբաւն այնքան մեծ էր, և իր երեակայական *ֆլէյթհիմ*ն այնքան յարմար կ'երևէր մի շատ խնդիրներ լուսաբանելու, որ քիմիագէտները դրեթէ 100 տարի անոր հաւատ ընծայեցին, և Մէյօի ճշմարիտ մեկնութիւնը մոռցուեցաւ մինչև տասնեւութերորդ դար, երբ նոր փորձեր ցոյց տուին որ Սգաշլի տեսութիւնը բոլորովին սխալ է։

Հարցանիւնք Էլիսաբէթէր. — ՊԲԷՆՏԻ Առձեռն Քիմիաբանութիւն — Ներածութիւն. ՌՕՏՎԷԼԻ Քիմիաբանութեան ծագումը. ԵԻՒՍԻ Քիմիաբանութեան եւ բնախօսութեան գիտերու վրայ նորերուն պահանջմունքը 1798. ՊԸՐԶԻ Կենսագրութիւն Պոյի, 1744. ՇՕԻ Իմաստասիրական երկասիրութիւնը Պոյի, 1725։

Պ Ա Ո Ւ Ս Թ Է .

Առաջին անգամ Մալբիկի մանրադրեայի կ'գործածէ կենդանի իզմասած-
ներ անելու — նա կ'նկարագրէ լուսերուն խորշիկները — Ս'դիտէ արեան
շրջաբերումները — կ'նկարէ Մալբիկեան խառն մարդկային մորիին Տեղ —
կ'նկարագրէ շերտին իզմը — Լէվէնհոփ կ'գտնէ մանր բոսորներ — կրիտ-
է Մալբիկի կ'գտնեն քոռնիկերու խոշոյն իզմաբերները — Տերենտերու Տեղ
Ժակոբիները — կ'ստանաճանախէն սերմերու բոսորներ — Ուէյ և Վելլու-
այի կ'բառարկութեն և կ'նկարագրեն կենդանիներ ու քոռնիկեր — Այս էր-
կո մարդոց բարեխառնութիւնը :

ՄԱՆԻՔԻՆԻ ԿԳՈՐԾԱԾԷ ՄԱՆՐԱԳԻՏԱԿԸ, 1661. —

Ահա մեր ետևը թողուցինք տասնեօթներորդ դարուն առաջին յի-
սուն տարուան միջոցը : Իրաւի Պոլլի և Մէյօի բոլոր փորձերը
1650 թուականէն ետքն եղան , բայց յատկապէս կ'ուզեմ յիշեցը-
նել ձեզ որ դարուն երկրորդ յիսնամեայ շրջանը սկսանք , վասն
զի ձեզն պիտի օգնէ միտ առնլու կարևոր ուսում մ'որ այն ժամա-
նակն անձայն սկսաւ , բայց վերջապէս մեր առջև բացաւ զլուտերու
բոլորովին նոր ասպարեղ մը :

Նոյն դարուն սկիզբն 1609ին Կարիլէ հեռադիտակի կիրառու-
թեամբ հեռաւոր աշխարհներ մեզի ներկայեց . նոյն կերպով 1661-
ին , կամ տարւոյն զրեթէ մէջ տեղն՝ Մալբիկի մանրադրեայի գործ-
ածելով , անչափս մանր կազմուածներու կամ կենդանի մարմիննե-
րու մէկ մասն երևան հասնեց . այնպէս որ մարդիկ կարող եղան
տեսնել զնդերներ , անօթներ և ծիւեր , որ իրենց նրբութեամբ այն-
պէս անյայտ էին որպէս Արամազդայ լուսիններն անծանօթ էին ի-
րենց հեռաւորութեամբ : Բոլորովին յայտնի չէ թէ ո՞վ հնարեց
մանրացոյցը , բայց որովհետև ամենէ առաջ շինուածները լոկ հե-
ռադիտակներ էին (տես եր. 357) այնպիսի վառարան ունեցող ոս-
պերով որ միայն մօտաւոր առարկայի մը նայելու կ'ձառայէր հե-
ռաւորը տեսնելու տեղ , գիւրին էր ամեն մարդու այդ զաղափարն
իրացընել : Կարևոր կէտն էր անոնց կիրառութիւնն , և այս բան ,
կենդանի արարածներու կազմաւորութեան նկատմամբ , պարտաւոր
ենք Մալբիկիի :

Մարտէլլօ Մալրիկի ծնաւ ի Քրէվալքուօրէ, Պոլոնիայի մօտ, 1629ին։ Այս տեղոյն Համալսարանին բուժութեան ուսուցիչ եղաւ 1656ին, և շուտ անուն ստացաւ անդամազնական գիւտերով՝ զոր գլխաւորապէս մանրագիտակի միջոցաւ ըրաւ։ Անկարելի է մեղ՝ առանց անդամազնութեան ուսման, հիմնովին ըմբռնել իր նկարագրած կազմածները, բայց կարող ենք իր ըրած գործին վրայ ընդհանուր գաղափար մը ստանալ։

Իր առաջին մէկ փորձն եղաւ քննել արեան շրջաբերութիւնը ստամոքսին մէջ, և յաջողեցաւ ապացուցանել այս իրողութիւնը թէ՛ շէրֆֆները կապուած են երակներուն հետ մանր խողովակներու միջոցաւ որ հէրաֆոլլիներ* (capillary) կ'ոչուին, և այսպէս առանց տարակոյսի հաստատելով Հարվէյի վարդապետութեան ճշմարտութիւնը։ Իր երկրորդ գործն եղաւ թոքերէն արեան անցումը քննել (տես եր. 74) և նկարագրել օդախորշիկներն որոցմէ արիւնն իր թթուածինը կ'առնու։ Եթէ կարենաս գտնել մէկն որ ցոյց տայ քեզ մանրագիտակով գորտի մը թոքին մէկ մասն, պիտի տեսնես մի շատ բոլորածն միջոցներ որոց շուրջը փափուկ միջնորմ մը կայ։ ասոնք են օդախորշիկներուն բաժանմունքն, և անոնց բոլորաթիւր պիտի տեսնես մանր փողիկներու (tube) ցանց մը։ Այս հէրաֆոլլիներուն միջոցաւ արիւնը կենդանի արարածի մը մարմնոյն մէջ կը հոսի, և օգէն թթուածին կ'առնու օդախորշիկները կամ հերափողիկները ծածկող լաւանդներէն, փոխարէն ածխածին գոլորտալով որ մթնոլորտին մէջ կ'տարածուի։ Առաջինն եղաւ Մալրիկի որ այս օդախորշիկներն երեան հանեց և նկարագրեց թէ ինչպէս արիւնն անոնց մէջէն կ'անցնի։

Այնուհետեւ ուշադրութիւնը դարձուց լեզուին, և 1665ին հրատարակեց մանր նկարագիր մ'անոր ջիւերուն, անօթներուն և մաշկերուն վրայ։ Նոյնպէս բացատրեց թէ մորթին արտաքին խաւը կամ էքսոմաշկը (epidermis) խափշիկի մը մարմնոյն մէջ մերիին չափ սպիտակ է, և թէ՛ գունաւոր նիւթն որ անոր մուծ գոյն մը կ'տայ՝ աւելի խորունկ խաւի մը մէջ կ'գտնուի ճիշտ այն կիտին վերայ ուր վերնամաշկը էքսոմաշկէն կամ բուն ներքային մորթին հետ կ'միանայ (տես Պատ. 24)։

Այս փափուկ խաւը գեռ ևս «Մալրիկեան խաւ» կ'ոչուի, և

* Ոմանք հերածե, այլ՝ մազային խողովակ կ'ըսեն։ Այս բառը սակայն յարմարաւորն գրաւ բարդ բառ մը չիլէ։ Հերափողիկ։ Բն.

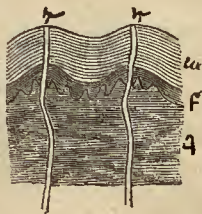
կենդանիներու մորթեցող տարրեր զոյները յառաջ կ'դան մանր խորշերու մէջ զսնուած զանաւոր նիւթէն :

Մալբիկի մարդկային մարմնոյ ուրիշ մանր մասերը քննելէն ետեւ՝ սկսաւ միջատներ ուսումնասիրել և 1669ին շերամի վրայ դեղեցիկ նկարադիր մը հրատարակեց : Իր մանրագիտակով զտաւ մանր ծակտիքն որ միջատներու մարմնոյն երկայնքը կ'տեսնուին , և դիտեց որ այս ծակտիքը մանր օդախորշիկներու բացուածներ էին , որ միջատին մարմնոյն ամեն կողմերէն կ'անցնին և շնչառութեան գործի մը կ'կազմեն : Նոյնպէս նկարագրեց այն զարմանալի անօթներն որոց մէջ շերամը կը թափէ մետաքս շինող հոյդը , և շերամին այլ և այլ մասերուն կրած փոփոխութիւնները զծեց քանի թրթուր կ'դառնայ : Իրաւի՝ Մալբիկի առաջինն եղաւ որ փորձ փորձեց դծել միջատներու պէս մանր կենդանիներու անդամազննութիւնը . հետագօտու թիւն մ'որու շատ մարդիկ հիմակ կը նուիրեն ստեպ իրենց բոլոր կեանքը :

Սակայն՝ որքան որ մեծ էին Մալբիկիի գիտերը , հոլանաացի մը , Լիվենհօք անուն (ծնաւ 1632 , և մեռաւ 1723ին) մանրադիտակի միջոցաւ առելի հրաշալի բաներ երևան հանեց . վասն զի նա դտաւ ջրի և կենդանիներու ներքին կողմերն այն ամենանուրբ արարածները զորս կենդանիներ անուանեց : Նա ցցուց որ ձողաձուկի մը կակուղ կիթն որ սովորական աւազի հատիկէ մը մեծ չէ , կըրնայ պարունակել այս տեսակ բէրանոր կենդանի արարածներ : Երբ այսպիսի նուրբ բաներ տեսնել և քննել կարելի կ'լինի , կարծեմ թէ իրաւունք ունէի ըսելու որ մանրագիտակը մեր առջեւ բացաւ կենաց նոր և հրաշալի աշխարհ մը :

ԲՈՒՍԱՅԻՆ ԱՆԴԱՄԱՋՆՆՈՒԹԻՒՆ , ԿՐԻՈՒ ԵՒ ՄԱԼԲՈՒԿԻ , 1670 . — Մալբիկի միջատներէն անցաւ տունկերուն , և հետաքրքրական է դիտնալ որ զրեթէ այն ժամանակ անկլիացի անդամազնին մը , Նէեմի Նրիու անուամբ (1628ին ծնած և 1711ին մեռած) , որ Աբբուսի ընկերութեան քարտուղարն էր , ինքզինք մի և նոյն ուսման տուած էր . և այս երկու մարդոց թղթերն Աբբուսի ընկերութեան ներկայացան նոյն օրն 1670ին : Մալբիկիի ամբողջ գործերն հրատարակուեցան այնուհետեւ 1674ին , իսկ Նրիուի գործերն՝ 1682ին :

ՊԼՏ. 21

Մալբիկի (Հիւքսէն)

ա , վերնամաշկ . բ , խորագոյն խաւք կամ Մալբիկեան խաւք . գ , մարմին վերնագոյն մասը կամ բուն մարմն . դ , արտաշնչութեան խորշ . վակներ :

ՆՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

Ի. ՄԱՄՈՐԵԱՆԻ

	Մէճիւր 20 րւ.
Զատիկ (Վօլթէն)	5.
Միքքո—Մեղաս, Ժանօ եւ Բօլէն, Ճերմակ ու Սեւ (Վօլթէն) ...	4.
Վերթէր (Կէօթէ)	8.
Մենաստանի աղօրին (Տ. Պոմօն)	3.
Սէվիլի սափրիչը (Պոմարշէ)	3.
Գաղանիք Ֆարիզի (Էօթէն Սիւ) 8 հարս	96.50
Հազար ու մէկ զիշերներ 6 հարս	74.50
Ներք հրացանակիրը (Վ. Տիւմա) 3 հարս	36.
Գանն տարի ետք » 4 »	46.50
Պրաժլօն դերկոմս » 12 »	115.
Ամօրի »	16.50
Իվանօէ (Վ. Սքօթ) 3 հարս	29.
Անիծեալն (***) Նբբայ) 4 հարս	38.25
Ամուրիի մը երազները (Ի. Բ. Մարվէլ)	6.50
Աշխարհի շրջանն ունսուն օրուան մէջ (Ժ. Վէրն)	12.75
Խորհրդաւոր կղզի (Ժ. Վէրն) 3 հարս	28.
Մանկտիր (Շանֆլէօրի)	9.25
Սիպերիականի մը յիշատակը (Ժ. Կլաքթօ)	10.
Հայկական նամականի (Վրոյր)	12.25
Մանր վէպեր ու դասեր տղոց համար	7.
Բանալի հայերէն շարադրութեան	2.25
Դիտելիք եւ պարտիք տղոց	7.
Ընդհանուր Պատմութիւն համառօտ Մասն Ա. }	5.50
» » » Մասն Բ. } Հատոր Ա.	11.50
» » » » Բ.	16.25
Նոր ընթերցարան Բ. տէպ	4.75
Անկլիական նամականի Կոմ Հայու մը ճակատագիրը	20.
Արեւելեան Մամուլ. 10 տարւած 1871—1880	600.